

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG-EGNEN

2011

FRA VIBORG-EGNEN 2011

FRA VIBORG-EGNEN 2011

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg-egnen

76. årgang

FRA VIBORG-EGNEN 2011

er redigeret af

Ole Degn

under medvirken af

Jesper Hjermind (billedredaktion), Mikkel Kirkedabl Nielsen og

Steffen Elmer Jørgensen

Forsidebillede: Hald Sø set mod nord fra sydenden af søen, højt over søens vandflade.

(Foto Ole Degn 2011).

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til bogens illustrationer. Føler nogen deres rettigheder krænket og gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Layout og tryk: Tarm Bogtryk A/S

Trykt i 600 eksemplarer

ISBN 978-87-87235-47-1

Indhold

POVL HØY-HANSEN Landsdommer i Viborg. Erindringer 1963-2010	7
KLAUS EBBESEN Broddenbjerg-manden – en gudestatue og andre gudestatuer fra bronzealderen	37
JESPER HJERMIND Børneliv i Viborg 1000-1550	49
JENS BERGILD Mogens Chr. Thranes udsmykning i Viborg Sortebrødre Kirke. . .	66
JØRGEN G. BERTHELSEN Frederik Schinkels teglværk på Hald.	92
ERIK VELLING HANSEN Daniel Bruuns ungdomsår og indsats for Grønland 1856-96	106
JØRGEN ØSTERGAARD Erhvervsfiskeri og sommersejlad på Hald Sø i 1900-tallet	139
BJARNE VENDELBO Ål på is. Et lille – meget lille – udpluk af erindringer fra tredive år som ålestanger på Viborg Nørresø	158
Årsberetning for 2010	169
Årsregnskab for 2010	172

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG-EGNEN

Bestyrelse:

Jørgen Østergaard, formand, Møldrup.

Ole Degn, næstformand, redaktør, Viborg.

Erling Greve Kristensen, sekretær, Dollerup.

Karen Elisabeth Stub, kasserer, Bruunshåb.

Jesper Hjermind, Vorde.

Ejgil Overby, Kjellerup.

Mikkel Kirkedabl Nielsen, Ribe.

Steffen Elmer Jørgensen, Viborg.

Erik Overgaard, Vrå.

Line Højgaard, Viborg.

Samfundets hjemmeside: www.hsvib.dk.

Samfundets ekspedition:

Jesper Hjermind,

Vordevej 50,

Vorde,

8831 Løgstrup.

Tlf. 86 64 31 73.

Bidrag til årbogen:

sendes til *Ole Degn*, Mellemhøjen 11, 8800 Viborg.

Landsdommer i Viborg

Erindringer 1963-2010

Povl Høy-Hansen er født i 1923 i Thisted som søn af bankbestyrer, senere sparekassedirektør Hans Kjeldsen Møllgaard Hansen (1893-1975) og Asta Høy (1894-1947). Han gik i skole i København og Ribe og blev i 1941 student fra Ribe Katedralskole. Samme efterår begyndte han at studere jura på Aarhus Universitet. Det var da kun en halv snes år gammelt, og det juridiske fakultet var kun udbygget til 1. del. Ved siden af studierne var han aktiv som medlem af Studenterforeningen, Akademisk Skytteforening og Århus Roklub.

I juni 1943 bestod han 1. del af det juridiske studium i Århus og fortsatte derefter studierne ved Københavns Universitet, der da på grund af krigen var delvis lukket. Han fik kollegieværelse på Studentergården, et stort kollegium på Tagensvej, og fortsatte i Akademisk Skytteforening, der på flere måder kom til at spille en rolle under besættelsen. I januar 1945 bestod han studiets 2. del og tog derefter en halvdagsplads på et sagførerkontor, hvor han fik lejlighed til at møde i fogedretten og civilretten.

I maj 1946 tog han den afsluttende juridiske eksamen, og kunne derefter 1. juni begynde i et job som dommerfuldmægtig på civildommerkontoret i Vejle. Værnepligten aftjente han 1947-48, dels ved Livgarden i Sandholmlejren i Nordsjælland, dels ved stabspolitiet ved brigaden i Tyskland. I 1950 blev Povl Høy-Hansen gift med gymnastik- og danselærerinde Inger-Dorte Kastberg Christensen.

Da Povl Høy-Hansen havde været godt en halv snes år ved civildommerkontoret i Vejle medførte en retskredsændring, at han i 1957 kom over til herredsretten. I 1960 medførte opnormeringer af dommerfuldmægtigstillinger, at han var nødsaget til at tage en stilling som dommerfuldmægtig i Nykøbing Sjælland, og han flyttede hertil med sin kone og døtrene Dorte og Asta. Det viste sig, at der var rarere i Nykøbing, end Povl og Inger-Dorte havde regnet med, da de blev »forvist til Djævleøen«, men Povl Høy-Hansen håbede på, at han snart kunne komme tilbage til et større embede, helst i Jylland. Han søgte i 1962 forgæves flere ledige stillinger, men fik så i 1963 tilbudt en etårig konstitution som dommer ved Vestre Landsret i Viborg. Familien flyttede til Viborg og købte hus på Skinfaxevej. Povl Høy-Hansens erindringer handler herefter om tiden i denne by.

Da der i teksten ofte ganske kort omtales mange landsdommere og andre embedsmænd, er der efter erindringerne sat en alfabetisk liste med mere detaljerede oplysninger.

Viborg

Da jeg fredag den 1. marts 1963 stillede i landsretten, blev jeg modtaget af vagtmesteren på 7. afdeling, Mølgaard, der fortalte, at afdelingens retsformand Oskar Hultberg nok kunne virke noget bøs, men at han var god nok på bunden. Jeg skulle bare kigge ham ind i øjnene, og det gjorde jeg så, og jeg blev fine venner med Hultberg. Han var noget af en original, og hans barske humor kunne godt støde folk i retten, når han irettesatte dem på sin facon. Han stillede store krav til både sig selv og andre, men gjorde mange gode gerninger i det skjulte. Jeg klarede mig godt på hans afdeling og var heldig med mine første voteringer og med de udkast til domme, som jeg som yngste dommer måtte udfærdige.

Jeg var på Hultbergs afdeling i nogle måneder, og efter et par ugers forløb, skulle afdelingen til Esbjerg for at behandle straffesager. På disse tjenesterejser, som gerne varede fra mandag eftermiddag til fredag, var afdelingens dommere sammen ikke alene under retsmøderne, men også ved alle måltider samt, når der var muligheder for det, til et spil l'hombre om aftenen. Sagerne var gerne berammet således, at der var mulighed for en udflugt med tjenestevognen en af dagene, så vi kunne tage til Ribe eller endda til grænsen til Tyskland. Det var en hævdevunden skik, der blev tolereret. Nu om dage ville det nok blive kritiseret fra visse sider.

Jeg havde de første 14 dage i Viborg boet på Højskolehotellet, idet jeg havde taget fejl af dette og Højskolehjemmet, hvor flere konstituerede dommere og andre yngre jurister holdt til og spiste. Da jeg havde nok at se til med at sætte mig ind i landsrettens forhold og forberede mig på sagerne, fandt jeg ikke grund til at flytte. Min kone Inger-Dorte havde også denne gang måttet trække det store læs med pakning og flytning.

Den 15. marts kom Inger-Dorte og Asta samtidig med flyttelæsset, og vi kunne flytte ind i vort nye hus på Skinfaxevej. Vi opdagede hurtigt, at vi havde været særdeles heldige med det køb. Huset, som havde udsigt over Nørresø, fungerede godt. Vi fik det hyggeligt indrettet og kunne, da det blev forår, glæde os over en dejlig terrasse og en lille have, og så havde vi på vor lille private vej mange dejlige naboer. Specielt kom vi gennem de næste ca. 40 år meget sammen med landsretssagfører Leif Jelsbech og hans kone Grete, der havde et par døtre, Lise og Pus, på alder med vore piger.

Et af de første af vore Viborgår mødtes vi to familier i Venedig, hvor vi »byttede« piger, så Asta og Pus kunne lege sammen i vort sommerhus, mens deres storesøstre kunne hygge sig hos Jelsbechs i deres campingvogn. For øvrigt drak vi »dus« på Marcuspladsen, hvilket dog ikke hindrede Leif og mig i at være »Des«, når vi senere mødtes i retten i hver sin egenskab.

Leif var en stor spasmager og misbrugte undertiden telefonen til en joke. Engang havde en slægtning til Grete kommandoen på et marinefartøj i Ålborg Havn. Leif ringede op til skibet og bad om omgående at tale med chefen, da han havde en vigtig melding fra »Midtjysk Efterretningssektion«. Da chefen kom til telefonen og erklærede, at han intet kendskab havde til en sådan sektion, svarede Leif, at det også var en hemmelig afdeling, og at den nu havde observeret fjendtlige ubåde på en nærmere angiven position. Chefen sagde, at det var noget vrøvl, for det var midt i Jylland. Leif bekræftede, at der var tale om Viborg Nørresø, og da chefen ville vide, hvordan der kunne være kommet ubåde der, oplyste Leif, at »de var sat ud som små!« Så var chefen klar over, hvem han talte med.

Kort efter Inger-Dortes ankomst til Viborg blev vi inviteret til middag hos Hultberg og hans ejegode kone Xenia. Efter måltidet skulle der spilles kort, og jeg morede mig i al stilhed over den formelle tone, der var blandt de ældre dommere, der tiltalte hinanden i 3. person, som »Hvad melder retsformanden?« og »Det er landsdommeren, der skal spille ud«.

Vi følte hurtigt, at vi faldt godt til i den gamle embedsmandsby og begyndte også at komme sammen med de yngre dommere. Jeg havde allerede, mens jeg var alene, været til middag hos Mikkel Jacobsen, som jeg kendte fra Studentergaarden, og vi lærte hurtigt Ole Agersnap og hans kone Ruth at kende. De boede i et rækkehus som vort på en nabovej. Af deres fire børn var den ældste datter jævnaldrende med Dorte, og de blev gode veninder.

Vort eneste problem i starten var, at det kneb for Asta at falde til i den klasse, hun kom i på Nordre Skole. Hun var den yngste og mindste elev og blev mobbet af et par ældre i klassen. En søndag, da Inger-Dorte og jeg var i haven, pakkede Asta sit tøj og tog sin cykel for at tage over til Dorte i Nykøbing Sjælland, som hun savnede. Inger-Dorte og jeg havde nogle grusomme timer, mens hun var væk, og det blev mørkt. Vore naboer hjalp med at lede efter hende, og endelig langt om længe kom en nabo med hende. Asta havde været godt på vej mod Århus, men da hun var kommet 10 km fra Viborg, begyndte det at regne, og vejen gik opad, derfor vendte hun om og kørte tilbage mod Viborg, hvor hun så blev fundet.

Dorte fik afsluttet skolen i Nykøbing Sjælland og begyndte efter sommerferien i l. g på Katedralskolen i Viborg.

Nogle måneder efter vor ankomst holdt byens juridiske forening en stor fest, hvor vi naturligvis skulle med. Til spisningen skulle der trækkes lod om pladserne. Jeg kom til at sidde næstyderst ved en bordende og var så spændt på, hvilken dame der skulle sidde yderst ved bordet på min højre side. Det blev fru retspræsident Abitz. For en lille forsgagt konstitueret dommerfuldmægtig var det lidt af et problem at få den fornemmeste dame til bords, og så uden, at hun havde en herre til den anden side. Men Lisbeth, som jeg senere har lært at sætte stor pris på, var en utrolig sød og forstående borddame, og vi har senere sammen moret os over, at jeg var så benøvet.

En anden fest, som vi var til i løbet af foråret, blev afholdt af Advokatrådet.

Den tidligere retspræsident, Carl Bang, havde taget initiativet til, at der hvert år blev afholdt et kursus for advokatfuldmægtige i landsrettens lokaler. Her overværede kursusedtagerne en udvalgt sag, et par deltagere skulle procedere i en fingeret sag, og der blev afholdt flere foredrag. I forbindelse med kurset blev der arrangeret en middag for deltagerne, og landsdommerne blev inviteret med. Det første år, jeg var med, og i de følgende år var der altid mange dommere med. Der blev holdt taler og sunget, ikke mindst Jørgen Rønnøvs viser, alt under myndig ledelse af landsdommer Gjesingfelt, og bagefter var der dans. Senere var interessen for deltagelse i arrangementet dalende hos dommerne, men landsretssagfører Bjarne Johnsen, der stod for kursets afvikling, opfordrede gennem årene Ager-snaps og os til at deltage, og det gjorde vi med stor fornøjelse. Jeg har i øvrigt også holdt foredrag ved de pågældende kurser og medvirket i retssagerne, der blev brugt ved disse.

Efter at jeg havde været på 7. afdeling hos Hultberg, var jeg i resten af det år, hvor jeg var konstitueret, rundt på de forskellige afdelinger, så jeg lærte alle dommerne at kende, og var med på de forskellige bitingsteder, Århus, Ålborg, Kolding, Esbjerg og Sønderborg.

Jeg synes, at jeg kom til Landsretten på et spændende tidspunkt, og at det var morsomt at nå at lære de gamle dommere at kende, inden der næsten samtidig med ungdomsoprøret i 1968 skete et generationsskifte i retten, hvorefter tonen blev mere åben, og dommerne kom mere til at ligne funktionærer. De gamle var typiske embedsmænd af den gamle skole og alle i besiddelse af den flotte uniform, men i øvrigt meget forskellige: Bisgaard var en elegant mand, som det var rart at være sammen med. Tol-dam var meget formel og korrekt til fingerspidserne. Vildrik virkede som

den mest solide mand, man kunne forestille sig. For øvrigt var det på hans afdeling, jeg som konstitueret måtte skrive en 1.-instansdom i en erstatningssag, hvor en person var gledet i en isglat gård. Dommen blev optaget i *Ugeskrift for Retsvæsen* og blev påberåbt som »leading case« – dvs. en sag, som skulle fastslå et nyt retsprincip – da jeg året efter havde en tilsvarende sag i Ålborg.

Da året var ved at være gået, kunne jeg forstå, at jeg ville have gode chancer for at blive udnævnt til fast dommer i retten, når der blev en ledig stilling. Det ville der ikke blive, før Vildrik skulle gå af med udgangen af januar 1965.

Retten i Ålborg

Den 1. marts 1964 blev jeg så sendt til Ålborg for i et halvt år at afløse Bruun de Neergaard, mens han var konstitueret i landsretten, og derpå skulle jeg så afløse Folkmar i herredsretten i Viborg, mens han var konstitueret. I Ålborg hos dommer Linde var jeg især beskæftiget med retssager i henhold til en fast konstitution vedrørende sager af en vis størrelse og i henhold til konstitutioner, når dommeren havde forfald. Den anden fuldmægtig, Peter Rørdam, og jeg deltes om revisionen af tinglysningedokumenterne, og så var jeg sekretær for dommeren i Landvæsenskommissionen.

Endelig havde jeg kontakten til pressen, hvilket bestod i, at journalisterne fra de lokale blade en dag om ugen mødte op, hvorefter jeg på grundlag af retslisten og sagsakter kunne fortælle, om der var anlagt nye sager af offentlig interesse, og om der var væsentligt nyt vedrørende allerede verserende sager. For ordningen betalte aviserne – så vidt jeg husker – et årligt beløb til »kaffekassen«.

I Ålborg boede jeg i begyndelsen på et pensionat i Hasseris, derpå lejede jeg et værelse, og efter sommerferien inviterede Peter Rørdam og hans kone Karin mig til at bo i deres gæsteværelse.

Før sommerferien havde Linde spurgt, om jeg havde noget imod, at han og Rørdam holdt ferie samtidig fra midten af juni. Da jeg havde fået at vide, at der ville komme en fuldmægtig fra et andet embede for at deltage i tinglysningrevisionen, og at advokaterne i byen holdt retsferie, havde jeg ikke noget imod det, men det viste sig, at assistancen til tinglysningen først kom, da jeg skulle holde ferie, og at retsferien først begyndte senere. Så jeg var ene mand på et tidspunkt, hvor der ikke var lettelse på grund af ferie. Min tid i Ålborg sluttede den 1. august, hvorefter jeg drog til herredsretten i Viborg.

Herredsretten i Viborg

Da jeg den 1. august skulle begynde i herredsretten i Viborg, skulle dommer Ulrich på ferie, men jeg konstaterede hurtigt, at han tog fra et kontor, hvor alt var a jour, og intet var udsat til tiden, hvor han var væk. Jeg var i retten her sammen med Jens Chr. Svanholm. Han og hans kone Lise blev nogle af vore bedste venner i Viborg. Mit arbejde i herredsretten bestod, foruden konstitutionen i retten, af skiftevesenet. Folkmar, som jeg jo i denne periode afløste, havde været sekretær for byretsdommer Grundtvig i Viborg i Fredningsnævnet og for dommer Sigurd Møller fra Kjellerup i Landvæsenskommissionen. Begge disse hverv overtog jeg, og det gav anledning til mange gode ture i omegnen.

Lige før jul kom den glædelige besked om, at jeg var udnævnt til fast dommer i landsretten fra 1. februar 1965, da Vildrik trådte tilbage på grund af alder.

Vestre Landsret

Ved Grundloven af 1849 blev der givet enkelte bestemmelser om domstolene, mens disses forhold i øvrigt skulle ordnes ved lov. Efter langvarige og grundige forberedelser blev Retsplejeloven endelig vedtaget i 1916 og trådte i kraft i 1919. Herefter var landet – bortset fra København – opdelt i 88 underretskredse. Retterne i disse skulle med en enkelt juridisk dommer behandle de fleste straffesager – nogle dog sammen med to domsmænd – samt forskellige civile sager, herunder sager med økonomisk værdi under 300 kr. Denne beløbsgrænse blev gentagne gange forhøjet og androg i 1963 et par tusinde kroner og i 1990 1 million kr. Senere er værdigrænsen helt bortfaldet.

Underretternes afgørelser kunne appelleres til en af landets to landsretter, Østre Landsret i København og Vestre Landsret i Viborg, hvis områder var retskredsene henholdsvis øst og vest for Lillebælt. Foruden ankesagerne skulle landsretterne, der i sagerne skulle beklædes af tre juridiske dommere, behandle de civile sager, der ikke henhørte under underret, og de straffesager, hvori der skulle medvirke nævninge.

Landsretternes afgørelser kunne appelleres til Højesteret i København, for så vidt der var tale om sager, der var begyndt i underret, dog i reglen forudsat en tredjeinstansbevilling.

Ved lovens ikrafttræden skulle der i Vestre Landsret være en retspræsident og 12 andre landsdommere. Dette antal var senere blevet forhøjet og

Landsrettens 4. afdeling drager af til Kolding 11. august 1992. Fra venstre ses Poul Høj-Hansen, vagtmester Lene Laigaard, protokolfører Henny Christensen og landsdommer Peter Deleuran. (Foto i privateje).

androg i 1963 19 faste dommere foruden tre konstituerede. Disse 22 var fordelt på syv afdelinger med hver tre dommere samt en reserve. Efter en forhøjelse af antallet af afdelinger til otte og en kort overgang ni var der i 1990 22 faste landsdommere. Samtidig var sagsantallet steget fra under 2.000 i 1963 til over 6.000 i 1990.

Foruden hovedtingstedet i Viborg havde landsretten bitingsteder i Århus, Ålborg, Kolding, Esbjerg og Sønderborg, og cirka en uge om måneden rejste to afdelinger på skift til Århus og to til Ålborg samt en afdeling til hvert af de tre andre bitingsteder.

Da jeg kom til landsretten i 1963 var de ti ældste dommere, herunder de syv retsformænd, der alle var født før eller lige efter år 1900, alle tidligere dommerfuldmægtige. Bortset fra Gjesingfelt, der først havde været dommerfuldmægtig og derpå statsadvokatfuldmægtig, og Thygesen, der kom fra Indenrigsministeriet og havde været generalsekretær for Danskheden i Sydslesvig, var alle øvrige dommere udnævnt efter 1949 kommet fra Justitsministeriet. De dygtigste kandidater fra hver eksamensårgang med mindst 13 i eksamensresultat («kancellilaud») søgte gerne ind i dette ministerium, hvor de kunne regne med at skulle gennem en hård skole og derpå have chancen for de bedste karrieremuligheder i landet.

Efter at Abitz i 1958 var blevet præsident i landsretten, ønskede han bredere rekruttering til dommerstillingerne, og efter at jeg i 1965 var udnævnt, kom der nye dommere foruden fra domstolene og Justitsministeriet fra anklagemyndigheden, universiteterne og andre læreanstalter og ombudsmændene og advokaterne.

Da jeg i 1965 begyndte som fast dommer i landsretten, var jeg først et halvt år på 6. afdeling hos Adserballe og Rønnov. Vi havde bitingsted i Ålborg. Afdelingernes sammensætning blev ændret med ca. 1½-2 års mellemrum, idet retsformændene beholdt deres afdeling, medmindre de selv ønskede at flytte til en anden afdeling, der var blevet ledig.

Ved omrokeringen i sommeren 1965 kom jeg igen på 7. afdeling hos Hultberg, nu sammen med Frants Thygesen. Han og jeg fandt ud af, at vi begge nedstammede fra broder Thøger, en munk, der var ven med Hans Tausen og i øvrigt kunne føre sine rødder tilbage til kong Christoffer 2. Thygesen og jeg opfattede herefter hinanden som fætre (jeg tror, at det må have været 1/64), og Inger-Dorte og jeg blev meget gode venner med min nye fætter og hans kone Gudrun.

Vi havde det godt på afdelingen sammen med Hultberg og havde nogle fornøjelige timer på tjenesterejserne til Esbjerg. På turen derned overnattede vi tit på Hovborg Kro, og her fik vi så et spil l'hombre. Hultberg lagde megen vægt på, at afdelingen optrådte som en helhed, og han skaffede invitationer fra gode venner både i Kolding og på Fanø. Da en af vore rejseuger i 1967 faldt i ugen omkring Kristi Himmelfartsdag, benyttede vi helligdagen til en tur til den tyske ø Föhr.

Den sidste rejse, før Hultberg på grund af alder måtte fratræde ved udgangen af august, blev en sand festforestilling. Han blev hyldet af anklagemyndigheden og advokaterne, der arrangerede en middag ude i Hjerting, og en af Hultbergs gode venner inviterede på middag i sit sommerhus i Sønderho. Ved denne lejlighed var dommernes koner inviteret med, og Xenia og Gudrun var kørende til Esbjerg sammen med Inger-Dorte.

På Hultbergs 70-årsdag var vi til en meget fin fødselsdagsfest.

Et halvt år tidligere havde vi også været til fin fødselsdagsfest, da Bisgaard blev 70 år. Ved begge lejligheder var det i fuld galla med kjole og hvidt, og begge gange var hædersgæsten Hans Excellence, højesteretspræsident Aage Lorenzen.

Dagen før Bisgaards fødselsdag havde Abitz inviteret Inger-Dorte og mig til middag (smoking), for at vi kunne hilse på højesteretspræsidenten, og dagen efter fødselsdagsfesten var vi til middag (daglig påklædning) hos Hultberg. Så vi var tre aftener i træk sammen med excellencen, der med sin vanlige humor hilste Inger-Dorte med ordene: »Nå, nyt dress hver aften«.

Da Toldam også gik af i 1967, og Ipsen var død året før, var det nu, at det store generationsskifte i landsretten fandt sted, og ved den følgende omrokering var jeg nu ikke den yngste dommer på en afdeling, men toer.

Det var jeg så på forskellige afdelinger i de følgende ti år. Først var jeg hos Adserballe, til han gik af i 1970, og derpå hos Schjøtt, til han gik af i 1973;

Afgang ind til landsretten i Viborg fra bopælen på Skinfaxevej august 1992. (Foto i privateje).

deres afdelinger havde begge bitingsted i Ålborg. Senere var jeg en kort overgang hos Rønnov, der havde Sønderborg-afdelingen, og til slut var jeg hos Malte Mikkelsen og Juul-Olsen, der rejste henholdsvis til Århus og Esbjerg.

Som toer slap man for at være førstvoterende, men måtte, når der var en konstitueret på afdelingen, gennemgå hans domsudkast. Det kunne ofte være et problem, hvor meget man skulle rette, når man selv ville have valgt en anden formulering. Som toer kunne man under anken af straffesager i reglen nå at skrive det meste af ankedommen under proceduren.

Det var sjældent, at forsvarernes procedure indeholdt nye sensationer. Når voteringen så bagefter var færdig, kunne man hurtigt færdiggøre dommen, hvilket især var af betydning, når der var domsmænd med. I civile ankesager kunne man også ofte påbegynde dommen under proceduren og færdiggøre den i forbindelse med voteringen. I 1. instanssager og mere udviklede ankesager måtte en af dommerne tage sagen med hjem for at lave domsudkast, der så måtte cirkulere rundt, til der var enighed om resultat og formulering. Hvis dommerne kom fra forskellige afdelinger, kunne det ofte tage tid, inden dommen var klar til afsigelse.

Da dommerne først på et senere tidspunkt fik egne kontorer i landsretsbygningen eller i lejede lokaler i byen, måtte en væsentlig del af arbejdet

med at forberede sagerne og domsskrivningen foregå som hjemmearbejde på kontor i egen bolig, men naturligvis var der også mulighed for at benytte landsrettens bibliotek eller afdelingens voteringsværelse, hvis dette var ledigt. Dommerne måtte selv anskaffe ny faglitteratur, men fik dog løbende *Lovtidende* og fra et tidspunkt *Karnovs Lovsamling*.

Andre opgaver

Abitz skaffede mig i 1968 et legat til en studietur til Sverige, og Inger-Dorte og jeg var først i Malmø, hvor jeg var i Hovrätten og Tingsrätten, og derpå i Stockholm, hvor jeg var i Svea Hovrät og Rådhusrätten samt i Justitsdepartementet. Jeg fik under turen specielt oplysninger om den svenske retshjælpsforsikring. Jeg var nemlig kommet i et udvalg i Det danske Juristforbund, der skulle komme med forslag om en tilsvarende ordning i Danmark, og det bevirkede, at der senere blev givet en lov om retshjælpsforsikring.

I 1967 havde jeg fået mit første bijob, idet jeg var blevet formand for Den danske Dyrlægeforenings Overvoldgiftsret. Jeg havde i de følgende år enkelte sager, blandt andet om en meget kontroversiel dyrlæge i Hobro, der var berygtet for at udskrive recepter til landmændenes dyr uden at tilse dem, men jeg fandt ikke arbejdet særligt spændende og sagde fra, da jeg i 1980 kom i Landsskatteretten.

Da jeg i 1968 blev formand for en af landets syv overtaksationskommissioner, fik jeg derimod et arbejde, som jeg blev meget glad for. De fleste sager drejede sig om anke af afgørelser, der var truffet af en taksationskommission om erstatning i anledning af ekspropriation af ejendomme eller arealer, der skulle bruges til offentligt formål. Overtaksationskommissionen bestod foruden af formanden af to regeringsvalgte faste medlemmer samt af to medlemmer, som for hver sag blev udtaget fra en af det pågældende amt udarbejdet liste. Som faste medlemmer havde jeg fra starten en fantastisk dygtig skyldrådsformand, Dyhrberg Nielsen, og kreditforeningsdirektør Søren Sørensen, medlem af amtsrådet og uddannet murer, og så havde jeg som sekretær en kontorchef fra Ministeriet for Offentlige Arbejder, Hans Dahl, der på fremragende vis forestod det forberedende arbejde og førte protokollen under møderne samt deltog i udarbejdelse af kendelserne.

Vi havde gerne møde en gang om måneden og besøgte de berørte ejendomme sammen med ejerne og den eksproprierende myndigheds repræsentanter, der oftest var dygtige landinspektører og arkitekter.

I min formandstid, der varede til min pensionering i 1993, fik vi fastsat erstatning vedrørende ca. 1.000 ejendomme, og af disse afgørelser blev under ti indbragt til prøvelse ved domstolene, og jeg mener, at kommissionens afgørelser kun blev ændret i fire-fem sager.

Senere, i 1980, blev jeg som nævnt også retsmedlem af Landskatteretten. Arbejdet var temmelig byrdefuldt, men gav en gratis Københavnertur en gang om måneden. Desværre havde jeg ikke så megen tid til at udnytte disse ture til private formål, mens jeg endnu var i funktion som landsdommer.

Livet uden for retten

Med min udnævnelse kunne vi indrette vor tilværelse ud fra den opfattelse, at vi nu kunne blive i Viborg resten af vore dage, og vi havde bestemt ikke ønske om at flytte til en anden bolig. Vi fik nu overdækket en del af terrassen og ombygget et redskabsrum i forbindelse med garagen til gæsteværelse med tre senge og egen indgang og bad og toilet. Det værelse havde vi stor fornøjelse af, når vi havde besøg af svigermor eller andre gæster. Senere, da pigerne var flyttet hjemmefra, kunne de og deres familie benytte det, og endelig har vi kunnet glæde naboer og bekendte med at stille det til rådighed, når de havde udenbys gæster. Da Dorte flyttede hjemmefra i 1967, overtog Inger-Dorte og jeg det ene værelse til soveværelse, og vi fik nyindrettet kontoret med faste reoler og skabe og nyt skrivebord. Samtidig fik vi lavet skydedøre her og i spisestuen. I denne kunne vi nemt dække op til 12 og med god vilje til 14, en enkelt gang 16. Skulle vi være flere, hvad der skete ved enkelte lejligheder, kunne vi leje et langt bord, der kunne stå fra kontoret ind i dagligstuen. Ved en reception har vi kunnet dække til 40 ved diverse borde i de tre stuer. I dagligstuen har vi god plads til 10-15 personer.

Jeg har gjort en del ud af mulighederne i vore stuer, fordi vi i de år, jeg var i landsretten, kom til at føre en ikke ubetydelig selskabelighed. Vi var jo mange jævnaldrende dommere i landsretten. Vi havde et godt kollegialt fællesskab, og vi og vore hustruer kom godt ud af det med hinanden.

Indtil 1980 var alle faste dommere mænd, og alle konerne hjemmegående, bortset fra Schäffers kone, der var selverhvervende, nemlig praktiserende læge, og de kunne klare alt på hjemmefronten.

Så det var naturligvis Inger-Dorte, der hos os sørgede for madlavningen og det huslige. Det har hun altid gjort på fremragende vis, ligesom hun er berømt for sit hjemmebag. Da jeg ikke skulle tænke på alt det huslige, har

jeg kunnet føle mig meget privilegeret, og da Inger-Dorte altid har været meget gæstfri, har jeg når som helst – med eller uden forudgående varsel – kunnet invitere kolleger og konstituerede dommere med hjem at spise, ligesom vi havde Overtaksationens medlemmer til frokost, når vi havde møde i Viborg.

Ofte var vi unge kolleger til selskaber hos hinanden. Undertiden var det i smoking, og efter en middag med tre retter dansede vi i en dertil ryddet stue.

I Viborg boede en del af de gamle gårdbrødre fra Studentergården, blandt andre landsdommerne Schäffer, Müller, Thygesen og Mikkel Jacobsen samt fuldmægtig Marchner – også fra landsretten – og Uno Valbak, der var fuldmægtig ved statsadvokaturen, og vor gode genbo Jørgen Skot-Hansen. Han var lektor på Katedralskolen, og hans kone Inger var musiklærerinde. Og det var tradition, at alle gårdbrødre med hustruer en søndag i september samledes til kaffemik, skovtur og fællesspisning. Vi var kommet med, da vi var kommet til byen, og var i mange år glade for disse sammenkomster, hvor man mindedes det glade liv på gården og sang de vemodige sange.

Ferier

Mens Dorte og Asta endnu boede hjemme, havde vi været på mange bilture rundt i Danmark, men var også sammen på et par udlandsture.

I 1965 drog vi til Italien og var først i en badeby syd for Venedig – som vi også besøgte – og derpå i Firenze. Her var det så ulideligt varmt, at Dorte og Asta gik i seng med våde lagner for at blive kølet af, mens Inger-Dorte og jeg gik på museumsbesøg. Efter et par dage flygtede vi ud til Pisa og fandt et dejligt badehotel.

I 1967 havde vi lejet os ind i den hollandske badeby Katwijk uden for Haag. Her kunne vi bade og Asta få rideture på stranden. Herfra havde vi også gode ture til Amsterdam og andre seværdige byer. Vi tog med færge til England og besøgte Inger-Dortes kusine Gertrud og hendes mand i London. Det var spændende at være turist i byen og se nogle af de berømte museer sammen med pigerne, der var meget interesserede.

Thule

Jeg har altid været meget glad for Vesterhavet, derfor begyndte Inger-Dorte og jeg at tage til vestkysten for at se efter et egnet sommerhus.

Lige før Store Bededag 1968 så vi i avisen, at »Strandgården« i fiskerlejet Lildstrand lige vest for Bulbjerg var til salg. Det viste sig, at den tilhørte Ulla Rønnovs bror, og vi aftalte et møde Store Bededagsaften med mægleren og blev af Ulla og Poul Rønnov inviteret til at besøge dem om aftenen i deres sommerhus i Thorup Strand for at få varme hveder. Imidlertid så vi i avisen samme morgen, at et andet sommerhus i Lildstrand var til salg for 65.000 kr. Vi nåede at se dette hus, inden mægleren kom til »Strandgården«, der viste sig at ligge midt i det lille fiskerleje. Det var et spændende hus – og maleren Nolde havde boet der – men det virkede klamt og koldt. Derfor vendte vi tilbage til det andet hus, der lå på en ca. 1 hektar stor grund i den yderste klitrække lige vest for fiskerlejet og med direkte adgang til stranden. Huset indeholdt – foruden entre og køkken samt en mindre stue – en stor stue på ca. 5 x 8 meter med træpaneler og bjælkeloft samt trappe op til første sal, hvor der var et stort og to mindre værelser. Alle rum med havudsigt. I en sidefløj var der toilet og bad, redskabsrum og garage.

I den følgende tid var vi på ny i Lildstrand for at se på huset, og så ringede vi til sælgeren og spurgte, hvad prisen var, hvis vi betalte kontant. Efter at han havde tænkt sig om, ringede han tilbage og sagde: »46.000 kr.«, og jeg sagde »Top«. Vi overtog huset i juni måned. Da var Inger-Dortes møster Olga lige død, og vi kunne overtage forskelligt af hendes indbo, som vi kunne bruge i huset.

Hen ved halvdelen af landsrettens personale foran sommerhuset Thule ved Lild Strand, ca., 20 km øst for Hanstholm, 5. juni 1993. (Foto i privateje).

Vi hørte senere, at huset tidligere havde heddet »Thule«, og vi syntes, at det passede godt, da det lå mod nordvest i Danmark og i et uberørt naturområde, der godt kunne ligne tundra, så vi holdt fast ved det navn. Vi havde ellers først kaldt det »PIDDAHØY« – efter vore forbogstaver.

Nu havde vi et pragtfuldt sted at holde til i de dejlige lange sommerferier på seks uger, så vi har nydt det i de 40 år, der er gået. Vi har haft utrolig mange gæster deroppe og har kunnet vise dem rundt i den enestående natur, der blandt andet omfatter Bulbjerg, Vejlerne, naturreservatet syd for Hanstholm og mange dejlige plantager. Her har vi kunnet plukke kantareller og andre svampe, ligesom vi i hedearealerne har kunnet plukke tranebær og blåbær. Vi har også altid haft vore gæster med på det nærliggende »Kirsten Kjærs Museum«. Museet er meget hyggeligt og har en speciel atmosfære, og så arrangerer de – det er to læger, der står for det – i sommertiden mange udmærkede koncerter.

Sommerhuset gav til stadighed også arbejde. De første år brugte vi masser af maling til at fikse det op. Sammen med et par sønner af landsretssagfører Bjarne Johnsen, der havde en ejendom i nærheden, lavede jeg slagbænke i stuen, og med tømmer, som jeg købte på strandauktion, lavede jeg borde og bænke til lækrogene omkring huset og satte hegn op omkring krogene.

Med tiden, da vi fik børnebørn, morede det mig at lave legehus, sandkasse, vippe og gynger samt en sæbekassebil til dem. Senere blev sommerhuset forbedret med indretning af ekstra toilet og styrtebad, istandsættelse af det gamle badeværelse og anlæg af sauna, ligesom vi fik beklædt loftsværelserne med træpaneler.

I årenes løb har vi også haft en dejlig kontakt med fiskerlejets faste beboere, hvoraf de fleste har været utroligt gæstfri og hjælpsomme.

I starten var der 17 både, der fiskede fra stranden, hvor de blev trukket ud og ind ved hjælp af et spil. Dette blev et par gange ødelagt ved orkanagtige storme, men genopført. Nu er fiskeriet blevet stærkt begrænset på grund af EU's regler om kvoter m.v., men vi kan da stadig købe friske fisk, krabber og hummere.

Fødselsdag, ferie og sølvbryllup

Jeg blev 50 år den 17. januar 1973, men havde frabedt mig at blive fejret. Dagen før kom Abitz og Lisbeth og lykønskede mig med en flaske. Jeg tog på selve dagen i retten om formiddagen og kom hjem til frokost. Inger-Dorte havde uden min viden forberedt frokost, og der kom en snes gratu-

lanter, som vi hyggede os med, indtil Inger-Dorte, Dorte, Asta og jeg tog til »Hereford Beefstouw« ved Herning og bagefter i biografen.

I efteråret 1973 mærkede vi oliekrisen og måtte skrue ned for elektriciteten. Til jul forlod vi det mørke Jylland og tog sammen med Dorte til et dejligt skisportssted i Svejts, hvortil Asta så kom. Vi boede på et fint hotel og fik en meget lækker forplejning. Om aftenen var der efter en seksretters menu musik og dans. En aften kom Inger-Dorte og jeg til at danse solo i en tango, da vi var først på gulvet, og der ikke dukkede andre op. Om dagen boltrede Asta sig rutineret på de svejtsiske skipister, mens jeg på lejede ski gik på skiskole og klarede mig rimeligt på begyndervis. Juleaften var vi på hotellet til festmiddag og bagefter til midnatsgudstjeneste, hvor vi hørte juleevangeliet på tysk, fransk og italiensk. Nytårsaften var også meget festlig, og næste aften ville Asta og jeg overvære skihop på det lokale anlæg. Her skete der så det, som ikke må ske: En hopper tabte den ene ski, da han fløj fra rampen, og den ski ramte lige i hovedet på mig, der gik omkuld og var væk et øjeblik. Heldigvis havde skien ramt en stærk knogle, så jeg slap uden varige men, men måtte i de kommende dage gå med et stort blåt øje og i lang tid en følelsesløs kind.

1975 blev et bevæget år for os – på både ondt og godt. Far døde i januar i en alder af 81 år. Vi havde i oktober 1973 fejret hans 80-års fødselsdag på et pensionat i Sønderjylland, hvor far havde inviteret os tre børn, svigerdøtre og børnebørn til weekendophold.

Vort sølvbryllup fejrede vi den 29. april i forbindelse med Store Bededag. Vi havde om lørdagen inviteret familie, venner og kolleger – i alt næsten 100 – til middag på »Hotel Munkebjerg«. Det var meget festligt, og efter måltidet klædte Inger-Dorte og jeg om og dansede brudevals i vort 25 år gamle brudetøj. Dagen efter var der brunch i sølvbrudens barndomshjem, og om tirsdagen – på selve bryllupsdagen – blev vi hjemme i Viborg vækket af syngende venner og naboer, der så blev trakteret med kaffe og Inger-Dortes hjemmebag.

Mine sidste år i landsretten

I maj 1977 var Abitz faldet for aldersgrænsen og måtte gå af som landsrettens præsident. Jeg satte meget stor pris på ham. Han var samtidig med, at han var en myndig og dygtig chef, et meget venligt menneske. Vi var med til hans fødselsdagsfest på Rold Storkro og sidst på måneden holdt Viborg juridiske Forening, hvor han havde været formand, en stor fest for ham.

Han blev efterfulgt af Agersnap, som et flertal af dommerne pegede på, da Abitz bad hver enkelt om at tilkendegive sin mening. Agersnap var et både fint og meget begavet menneske, og han og hans kone Ruth var blandt vore allerbedste venner. Med sit imødekommende væsen var Agersnap nok ikke så stærk under forhandlinger med ministeriet om yderligere resurser.

I de følgende år afgik tre af landsrettens dommere – Malte Mikkelsen, Simonsen og Frandsen – ved døden, og i samme periode døde Svanholm og Holmkær. Svanholm var, efter at have været fuldmægtig i retten i en kort periode, blevet justitssekretær og var i den stilling blevet meget populær blandt alle i retten. Holmkær havde været kriminaldommer i Esbjerg og var herfra kommet til det store embede i Silkeborg, og det var ham, der gang efter gang blev kaldt ind til landsretten, når der manglede en dommer. Både Svanholm og Holmkær hørte til vore meget gode venner, og vi glæder os over stadig at være sammen med deres enker henholdsvis Lise og Esther.

Jeg blev i 1978 leder af forberedelsesafdelingen, der for alle afdelinger skulle tage sig af problemer inden sagernes domsforhandling. Året efter blev jeg retsformand på en midlertidig 8. afdeling, og i 1979 overtog jeg 4. afdeling, der da var ledig. Når jeg valgte 4. afdeling, der på bitingstedet i Kolding behandlede de straffesager, der blev anket fra retskredsene Kolding, Vejle, Fredericia og Grindsted, var det blandt andet, fordi jeg kendte egnen. Der var gode lokaler i Domhuset i Kolding, hvor der også var et cafeteria, hvor vi kunne spise frokost, hvilket sparede megen tid. Jeg blev også glad for samarbejdet med de lokale advokater og statsadvokaturen fra Sønderborg, der fungerede som anklager i de pågældende retskredse. Jeg havde naturligvis vekslende dommere på afdelingen. Alle var flinke og dygtige, og vi havde et dejligt samarbejde og kunne hygge os sammen på rejserne, tit sammen med afdelingens meget dygtige protokolfører og sekretær – Henny Kristensen – og rettens første kvindelige vagtmester – Lene Laigaard, der var en meget kvik pige og en ypperlig chauffør. En overgang havde jeg som meddommere to kvindelige kolleger, Sigrid Ballund og Fritse Hove, så jeg drog en uge om måneden af sted fra Viborg med fire piger, og vi kunne hygge os i Kolding, hvor vi boede på Hotel Scandic eller Kryb-i-Ly Kro eller Hotel Kolding Fjord.

På rejseugerne kunne vi i reglen nå at behandle de straffeanker, der var kommet den foregående måned, så vi havde ofte næsten rent bord og en berømmelsestid på under to måneder.

I de fleste ankesager skulle der medvirke tre domsmænd og i nævningesagerne 12 nævninge (plus eventuelle suppleanter i længerevarende sager).

Votering i Kolding 15. januar 1993. Mod bagvæggen ses protokolfører Henny Kristensen og til højre herfor landsdommer Fritse Hove og Poul Høy-Hansen. (Foto i privateje).

For at få den bedst mulige kontakt til lægdommerne fulgte jeg den praksis, som Juul Olsen havde indført i Esbjerg: hvert 4. år, når der var udtrukket nye lægdommere – det drejede sig for vor afdelings vedkommende om 40-50 – indkaldte vi dem til en uformel sammenkomst, hvor vi kunne fortælle om afdelingens virksomhed og sagernes gang og de forhold, de ville komme til at virke under. Vi kunne traktere med kaffe i kantinen, og her kunne de så spørge om, hvad de ville have belyst.

Jeg syntes, at samarbejdet med lægdommerne fungerede fint med god gensidig respekt. Lægdommerne var stort set alle fornuftige mennesker, og vi kunne i domsmandssager roligt diskutere sagerne og høre, om der var forskellige opfattelser. Hvis der efter drøftelserne stadig var det, måtte dommerne hjælpe med udfærdigelse af såvel flertallets standpunkt som mindretallets dissens. Det var nu kun i undtagelsestilfælde, at der var dissens, og hvis der var det, kunne det lige så godt være, at det var dommerne, der indbyrdes var uenige.

I nævningesagerne var samarbejdet mellem dommerne og nævninge mere specielt, idet der ikke dengang var en fælles votering vedrørende skyldsspørgsmålene, så når sagen var forelagt, bevisførelsen foretaget, og proceduren havde fundet sted, skulle retsformanden gennemgå sagen i en

retsbelæring, inden nævningene skulle sige ja eller nej til spørgsmålet om tiltaltes skyld i hvert enkelt forhold. Og det kunne undertiden ved afholdelsen af retsbelæringen være svært for retsformanden at forudse, om der var faldgruber, som nævningene kunne falde i. I de mange nævningesager, jeg har været med i, mindes jeg dog kun to tilfælde, hvor nævningene efter min mening har svaret helt tåbeligt.

Det ene var i min første sag som retsformand. En lille grønlænderpige var af en flok drenge tvunget ud i et sommerhus, hvor drengene på skift havde samleje med hende, og der blev truet med skydevåben m.m. Nævningene sagde ja til ulovlig frihedsberøvelse, men nej til voldtægt. Og det må nok skyldes, at en forsvarer havde fået rejst tvivl om pigens seksuelle forhold i almindelighed ved at spørge om, hvor mange hun havde smittet med fladlus. Jeg var måske for uerfaren til straks at gribe kraftigt nok ind og i retsbelæringen at pointere klart nok, at pigens tidligere vandel var uden betydning.

I en anden voldtægtssag ville tiltalte, der havde været godt i gang med de indledende øvelser, idet han havde fået pigen lagt ned og tøjet af hende, findes for forsøg på voldtægt, idet han påstod at være trådt frivilligt tilbage. Her var det åbenbart nævningenes opfattelse, at han som påstået havde opgivet sit forehavende, fordi han havde fået ondt af pigen, mens jeg var sikker på, at han opgav, fordi en bils lygter havde afsløret, hvad der foregik.

Når jeg tænker tilbage, er det især nævningesagerne, jeg husker som meget interessante på grund af deres forskellige karakter, og jeg vil derfor gerne omtale nogle af dem:

Jeg havde den første nævningesag i Jylland vedrørende narkotikalovgivningen. En tyrker var tiltalt for en lang række indsmuglinger af store mængder narkotika. På grund af det store antal forhold, varede sagen mange dage, og den blev endvidere besværliggjort, fordi tiltalte nægtede at kunne tale og forstå dansk, hvorefter alt måtte oversættes via tolk. Nævningene fandt tiltalte skyldig i alle forhold, undtagen enkelte, hvor beviserne var for tynde. Da jeg læste dommen op, beherskede tiltalte pludselig det danske sprog, idet han vendte sig mod nævningene og råbte »røvhuller!« Da jeg takkede nævningene for deres medvirken, kunne jeg sige, at de ikke skulle tage sig af den bemærkning, der ikke burde have været fremsat. Jeg syntes, det ville være latterligt at give tiltalte en rettergangsbøde oveni straffen, der lød på fængsel i 12 år. Det triste i sagen var, at tiltalte havde trukket flere af sin danske kones pårørende ind i kriminelle handlinger.

En meget sørgelig sag vedrørende en ung landmandskone, der tidligere havde været sygeplejeelev. Hun havde fået et barn, som fik nogle mærkelige anfald, også mens mor og barn var indlagt på sygehus. Barnet døde, uden at

dødsårsagen kunne fastslås. Da moderen et årstid senere igen fik et barn, fik også dette uforklarlige anfald, hvorfor mor og barn blev indlagt på sygehus. En af lægerne fik den tanke, at der kunne være tale om »münchhausen by proxy« (dvs. en løgner ved stedfortræder), altså det forhold, at moderen havde søgt at påføre børnene skade. Selv om lægens kolleger var afvisende over for den tanke, blev der søgt om og af retten givet tilladelse til videoovervågning af moderen, når hun puslede med barnet, og en dag så den politibetjent, der i sygehusets kælder overvågede videoen, at moderen forsøgte at kvæle barnet med en plasticpose. På grund af betjentens hurtige indgriben blev barnet reddet. Under nævningesagen var der ingen tvivl om, at moderen skulle findes skyldig i henholdsvis drab og drabsforsøg. Derimod var det et problem, hvilken sanktion der skulle idømmes, idet de retslægelige myndigheder var meget uenige om hendes strafegnethed. Vi fulgte Retslægerådets flertal og idømte moderen en tidsbestemt, men relativ mild fængselsstraf, der i starten ville kunne afsones under hospitalsindlæggelse, men jeg er den dag i dag i stærk tvivl, om det ikke havde været rigtigere med en ren behandlingsdom.

En mand fra Sønderjylland var af et nævningeting i Sønderborg fundet skyldig i ved hængning at have dræbt sin første kone og senere på samme måde at have dræbt sin tredje kone, hvorfor han havde fået fængsel på livstid. Efter at hans forsvarer for gode ord og betaling havde indhentet fem erklæringer fra udenlandske eksperter, meddelte Klageretten tilladelse til sagens genoptagelse, og jeg skulle så med nye nævninge behandle sagen i Sønderborg. Efter bevisførelsen, der varede en halv snes dage og omfattede afhøring af både de tidligere afhørte vidner og de fem udenlandske og nogle danske eksperter, kom nævningetinget til samme resultat som den tidligere dom både med hensyn til skyld og straf.

En anden gang måtte jeg overtage en nævningesag i Ålborg, da alle de faste dommere på de afdelinger, der ellers rejste til Ålborg, var blevet inhabile, fordi de i fængslingskendelser havde taget stilling til, at der var særlig bestyrket grund til at antage, at tiltalte var skyldig. Tiltalen vedrørte en lang række, i de fleste tilfælde væbnede røverier, især mod pengeinstitutter, samt blandt andet legemsbeskadigelse af en politibetjent. Tiltalte var meget speciel. Den ene dag optrådte han i hvid smoking, næste dag sort smoking, og en anden dag så han sit snit til at smide et glas vand i hovedet på et vidne. Nævningene måtte tage stilling til over 50 spørgsmål, der næsten alle blev besvaret med ja. Da dommen blev afsagt, fremtog tiltalte – inspireret af en tv-serie, hvor et hold skulle svare Fup eller Fakta på et andet holds historier – et skilt med teksten Fup. Han fik – så vidt jeg husker – fængsel i 14 år. Jeg ved, at fængselsmyndighederne havde reserveret en af fire særligt sikrede celler til ham.

I en sag var en ung soldat tiltalt for en nat at bryde ind i et sommerhus, hvor der boede en enkefrue på over 90 år og hendes midaldrende hushjælp, og forsøge at voldtage denne. Soldaten var godt i gang med sit forehavende, da enkefruen blev vækket af støjen. Hun tog en flaske maltøl, der stod ved hendes seng, og gik ind på hushjælpens værelse, hvor hun med et slag med flasken i hovedet på soldaten fik gjort ham ukampdygtig. Da jeg efter hendes vidneforklaring roste enkefruen for hendes resolute indgriben, spurgte hun: »Hr. dommer! Kan jeg godt få våbentilladelse?« Det måtte jeg henvise hende til at spørge politiet om. I øvrigt fik soldaten en behandlingsdom, idet Retslægerådet havde erklæret ham utilregnelig på gerningstidspunktet, vist på grund af en kromosomfejl.

Min sidste nævningesag angik også voldtægt. I en jysk landsby havde en del ældre damer, vist alle over 80 år, over en længere årrække anmeldt, at de var blevet voldtaget af en ukendt ung mand. Da politiet havde fundet forklaringerne mere eller mindre usandsynlige, og da der ikke var tekniske beviser eller andet, der kunne føre til opklaring, var sagerne blevet henlagt. Da gerningsmanden omsider blev afsløret i forbindelse med et nyt voldtægtsforsøg, blev de gamle sager genoptaget, og ved sagen blev tiltalte dømt for fem tilfælde af voldtægt mod de ældre damer.

Jeg fik bevilling til en gang om året at kunne invitere områdets dommere og dommerfuldmægtige til en middag og sammenkomst i Kolding, hvor vi kunne drøfte juridiske emner i almindelighed og specielle afgjorte sager. De pågældende virkede altid glade for dette samvær og på sidste møde, før jeg skulle gå af, takkede de mig med en kasse rødvin.

En gang imellem tog vi mindre civile sager eller forberedende retsmøder med til Kolding for derved at spare lokale parter, vidner og advokater for at bruge længere tid på et kort retsmøde i Viborg.

Ellers var det jo i Viborg, vi i de fleste af månedens uger behandlede civile retssager. Jeg havde efterhånden fået et dejligt fast retslokale, lyst og venligt, med god udsigt og gode toilet- og garderobeforhold. Når bevisførelsen og proceduren var overstået, voterede vi tre dommere her. Det foregik altid meget afslappet – også hvis yngste dommer var konstitueret. I reglen var vi enige om resultatet. Hvis en af os dissenterede, var det spændende at se, hvilket resultat Højesteret under en anke kom til. Jeg har prøvet både at få medhold i en dissens og at måtte finde mig i, at mit standpunkt blev forkastet af Højesteret.

I løbet af 1980'erne fortsatte sagsantallet med at stige. Vi havde passende at bestille, da antallet for de otte afdelinger i alt var mellem 4.000 og 5.000, hvilket også svarede til, at afdelingerne ved Østre Landsret efter statistikken hver behandlede 550 sager. Nu steg antallet ved Vestre Lands-

4. afdeling i Viborg 19. december 1992. Fra venstre ses landsdommer Sigrød Ballund, vagtmester Lene Laigaard, Poul Høy-Hansen, protokolfører Henny Kristensen og landsdommer Fritse Hove. (Foto i privateje).

ret til over 6.000 sager, hvilket medførte en voksende restance og alt for lange sagsbehandlingstider. Jeg prøvede på min afdeling at beramme tætere og havde held med at få forligt en del sager, hvilket sparede tid både for dommerne og kontorpersonalet. Jeg fik også sat berammelsestiden ned i forhold til de andre afdelinger, men det bevirkede så, at afdelingen et par gange fik ekstra tildelinger af sager.

Agersnaps pæne anmodninger til Justitsministeriet om at få flere dommere og afdelinger hjalp ikke, men til sidst var berammelsestiderne blevet så lange, at Justitsministeriet, der åbenbart troede, at vi ikke bestilte nok, foranledigede, at der blev foretaget en konsulentundersøgelse. Den medførte, at ministeriet nu skaffede bevilling til yderligere afdelinger, så antallet i løbet af et par år steg fra otte til tolv. Nu er der 15 afdelinger med i alt 39 faste dommere – en tredjedel nu kvinder – samt et større antal konstituerede.

I efteråret 1992 gik Agersnap af, og som ældste dommer var jeg med til at tilrettelægge afskedsfesten for ham. Alle retternes ansatte – ca. 100 – var med til middagen, der blev holdt i »Brygger Bauers Grotter«. Jeg havde også sørget for, at der blev malet et portræt af ham til ophængning i landsretsbygningen sammen med tidligere præsidenters portrætter.

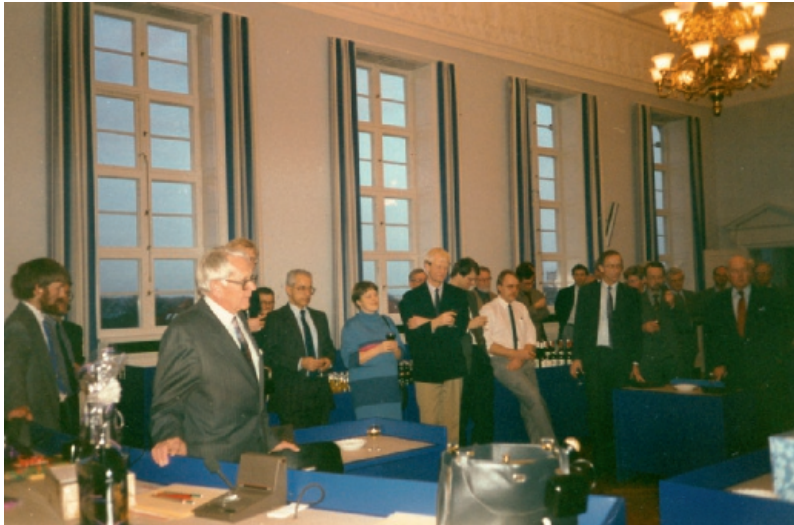
Portrættet var malet af Mogens Hoff og var sponsoreret af »Thorvald og Margot Dreyers fond«. Der havde tidligere været tradition for, at afgående landsdommere af kollegerne fik et sølvfad med billede af landsretsbygningen på forsiden og med kollegernes indgravede autografer på bagsiden. Da Gjesingfelt gik af i 1981 og Pape i 1992, havde de foretrukket at få henholdsvis rødvin og golfudstyr. Nu sørgede jeg for, at Agersnap fik fadet.

Da jeg nærmede mig de 70 år, »rottede« advokaterne i Kolding-området og mine medarbejdere sig sammen og arrangerede – bag min ryg – en større reception i Kolding i forbindelse med vor sidste rejse til bitingstedet. Jeg fik af advokaterne overrakt en elektrisk skrivemaskine, og af andre fik jeg en mængde flasker og andre gode sager. Inger-Dorte var inviteret med og deltog naturligvis også i afdelingens afskedsmiddag på hotellet, der havde inviteret os til at overnatte i brudesuiten og forærede mig både rødvin og en lækker badekåbe.

På selve min fødselsdag havde vi inviteret familie, venner, kolleger og medarbejdere fra retten til middag på Golsalonen her i Viborg. Jeg blev fejret og blev begavet, efter nogles opfattelse efter fortjeneste.

Afskedsreception i landsretten for landsretspræsident Ole Agersnap 31. august 1992. Povl Høy-Hansen afleverer et maleri af Agersnap, malt af Mogens Hoff. (Foto i privateje).

Afskedsreception i Kolding 14. januar 1993 for Poul Høy-Hansen. (Foto i privateje).

Endelig holdt landsretten på min sidste dag i retten en reception, hvor rettens personale, advokater og repræsentanter for anklagemyndigheden var mødt med diverse gaver. Af kollegerne fik jeg som håbet sølvfadet med billede af landsretten på forsiden og kollegernes autografer på bagsiden. Jeg tror ikke, at der er nogen, der efter min afgang har fået fadet. Ved receptionen blev der sagt mange pæne ord til mig, blandt andet af retspræsident Peer Lorenzen, der havde afløst Agersnap. Han inviterede mig til at komme i retten, så tit jeg ville. Det har jeg ikke benyttet mig af, bortset fra, når nogle af »de gamle« skulle fejres ved en reception. Jeg vil ikke risikere at møde op i arbejdstiden og hilse på venlige mennesker, der er i gang med at ekspedere eller tænke over en sag.

Deltagelse i faglige møder med videre

Derimod har jeg været glad for år efter år at blive inviteret til og deltage i de jyske dommermøder. Dem har jeg med enkelte undtagelser deltaget i lige siden 1963. Ved det sidste møde før min afsked kunne jeg i en tale henvise til, at jeg i 47 år havde arbejdet ved domstolen under en dronning, to konger, tre landsretspræsidenter, men sammen med en stor mængde flinke kolleger, som jeg nu takkede for godt samarbejde.

Når jeg nu er ved de årlige møder, vil jeg fortælle, at jeg som nævnt i næsten alle de 47 år, jeg var ved domstolene, har deltaget i årsmøderne, først i dommerfuldmægtigforeningen og siden i dommerforeningen.

Det var i starten politikasserne, der betalte for vore udgifter til transport til og deltagelse i dommerfuldmægtigmøderne. Senere blev udgifterne afholdt som tjenesterejser. Det var altid rart at være med og træffe kolleger fra andre retter, som man så kunne udveksle erfaringer med. Da der i starten kun var få kvindelige fuldmægtige, var spisningen ved møderne nærmest herremiddage. Efterhånden kom der flere kvindelige kolleger, og det blev mere og mere almindeligt, at man – naturligvis for egen regning – inviterede sin kone med. Da Bruun de Neergaard var formand for foreningen, tog han ved mødet i Slagelse i 1962 skridt til, at ægtefællerne kunne komme med til middagen, og at der efter denne blev arrangeret dans. Han åbnede selv ballet ved at danse med Inger-Dorte.

Møderne i dommerforeningen var meget stilige. Jeg tror, det første møde, jeg var med til i 1965, foregik på Wivex, de følgende var på D'Angletterre. Her var damerne så decideret i undertal, men også her voksede antallet af kvindelige dommere.

Da dommerfuldmægtigene, der havde været med til deres festlige forringsmøder, efterhånden blev dommere, gik det på samme måde i dommerforeningen: Middagen i forbindelse med møderne blev nu også for ægtefæller, og festmiddagen sluttede med bal. Nu blev møderne holdt på skift i København, på Nyborg Strand, på Munkebjerg og på Hotel Ålborg. Ved et jubilæum blev mødet holdt på Christiansborg og middagen på Børsen, hvor der bagefter blev danset lancier til levende lys i den flotte sal.

Jeg nåede også, mens jeg endnu var i funktion, at deltage i nogle møder i udlandet. EU-domstolen i Luxemburg inviterede hvert år dommere fra alle medlemslandene til Luxemburg. Jeg var med i 1984 sammen med en dommer fra Højesteret, to fra Østre Landsret og nogle byretsdommere. Der blev holdt foredrag om rettens virksomhed. Vi overværede en sag i retten og var sammen med vore ægtefæller til en fin middag, hvor vi var sammen med alle rettens dommere og dommerne fra de andre medlemslande. Den danske dommer ved retten, Ole Due, der i en senere periode var præsident for retten, inviterede også til middag, og hans kone tog sig pænt af vore ægtefæller.

Inger-Dorte og jeg havde taget nogle feriedage i forbindelse med mødet, og var på turen dernede rundt i Belgien og så i Ardennerne Krigsmuseet i Bastogne. Efter mødet kørte vi ad kønne ruter gennem Frankrig til Genève, hvor vi besøgte Asta og Poul. Det blev vort sidste besøg i deres hjem i Svejts, idet Asta i efteråret flyttede hjem til Danmark med børnene.

På hjemturen fra Genève kom vi i Tyskland ud for en snestorm, og Inger-Dorte og jeg vendte begge hjem med influenza. Så vidt jeg husker, havde jeg da ikke haft sygedage fra mit arbejde, siden jeg i foråret 1950 havde haft influenza, mens jeg var i civilretten i Vejle.

I 1981, 1984 og 1988 deltog vi i nordiske juristmøder i henholdsvis Stockholm, Oslo og Helsingfors. Møderne var altid en pæn blanding af faglige foredrag og diskussioner på den ene side og udflugter og selskabelighed på den anden side.

Til Stockholm var vi kørende sammen med min gode kollega Svend Elming og hans kone, Inge. Vi var en aften hos en svensk juristfamilie, der boede i Skærgården, og en aften til krebsgilde hos en dommer fra Svea Hovrät. Det festligste var dog middagen i Gyllene Salen på Stadshuset med påfølgende bal. På hjemturen overnattede vi og nogle af vore kolleger på et herligt hotel ved Vänern.

Oslo-turen forenede vi med et ophold på et højfjeldshotel, Beitustolen, hvor vi fik gået og kørt spændende ture. I Oslo boede vi hos min bror Helge og Olga. Helge var på det tidspunkt som oberst ved flyvevåbenet tjenestegørende ved NATOs hovedsæde i Kolsås. For øvrigt havde Inger-

Klædt på til Dronningens middag 16. maj 1978. (Foto i privateje).

Fra Jyske Lovs 750-års jubilæum 25. maj 1991. Til venstre ses landsdommer Fritse Hove, til højre Inger-Dorte Høy-Hansen. (Foto i privateje).

Dorte og jeg også på en tidligere ferietur besøgt dem i Oslo, og jeg havde da haft lejlighed til at stå lidt på ski i Oslos omegn.

Turen til Helsingfors tog vi gennem Sverige og sejlede til Åbo, hvor vi og andre kolleger overnattede. Da vi sejlede hjem, tog vi et par dage på Ålandsøerne.

I nogle år var jeg med retspræsidenten til nytårskur på Christiansborg Slot, og i tilknytning hertil blev vi med ægtefælle engang – nemlig ved det engelske regentpars besøg – inviteret til festforestilling og souper i Det kongelige Teater, og vi så balletten »Kermessen i Brugge«. Senere var vi et andet år til middag på Christiansborg Slot, hvor vi hilste på dronningen, prinsgemalen og dronning Ingrid.

I 1991 var vi i Viborg med til at fejre Jyske Lovs 750-års jubilæum ved Asmild Kirke og med en frokost, hvor Dronningen deltog.

Pensionisttilværelse

Samtidig med, at jeg faldt for 70-årsgrænsen i landsretten, måtte jeg også sige farvel til mine hverv i Overtaksationskommissionen og Landsskatteretten. Jeg

ville gerne være blevet ved begge steder, fordi jeg syntes, at møderne i kommissionen var interessante, og at det var rart at komme til København, når der var møder i Landsskatteretten. Men formandskabet i kommissionen krævede, at man opfyldte betingelserne for at være landsdommer, og det gjorde man ikke efter at være fyldt 70 år. Derimod var der ingen aldersgrænse for de øvrige medlemmer i kommissionen. Det var der heller ikke for de 19 af de 24 retsmedlemmer i Landsskatteretten. Det var der kun for de fem medlemmer, der skulle være dommere, så fra den 1. februar 1993 var jeg kun pensionist.

Landsretspræsidenten udpegede mig som henholdsvis formand og meddommer i to store voldgiftssager, men de blev begge forliget. Det var især ærgerligt i den ene af sagerne, der drejede sig om ejendomsretten til et hotel i London til en værdi af ca. ½ milliard kr. – så der havde været udsigt til et stort honorar. Da vi i voldgiftsretten havde haft en del forbedelse – jeg havde blandt andet været en tur i London for at se hotellet og havde genopfrisket mit engelsk – fik vi da også en pæn timeløn for vort indledende arbejde.

Inger-Dorte og jeg har i hele Viborg-tiden været medlem af en del foreninger, blandt andet: Historisk Samfund for Viborg Amt, Slægtshistorisk Forening for Viborg og Omegn, Slægtsgårdsforeningen, Foreningen Norden, Ældresagen og Grænsforeningen. Ofte havde vi med stor fornøjelse deltaget i foreningernes møder med gode foredrag og udflugter. Vi har også været flittige gæster på Skovgaard Museet, der har fine udstillinger og interessante arrangementer, hvilket der nu også blev mere tid til.

Jeg kommer også til møder i den lokale juridiske forening, og der har jeg nu i 15 år været dirigent ved de årlige generalforsamlinger, og det har jeg også været i Historisk Samfund undtagen en gang, hvor generalforsamlingerne skulle afholdes samme dag.

Vi har altid været flittige biograf- og teatergængere. Vi synes, at Teatret i Viborg er utroligt hyggeligt, og som medlem af teaterkredsen har vi gerne været med til en halv snes forestillinger årligt, i reglen på faste pladser.

Efter anskaffelsen af sommerhuset havde vi ikke været meget på charterferie. Inger-Dorte var ikke glad for at flyve, og foruden turen til Marokko, var det kun lykkedes at overtale hende til en enkelt tur til Madeira. Sammen med Agersnaps var vi en gang på en hyggelig togtur til Rom. En anden gang passede hun Dortes børn, mens Dorte og jeg sammen med Agersnaps tog til det antikke Grækenland. Inger-Dorte brød sig heller ikke om at sejle om natten, men hun havde dog вовet sig med på et tredages krydstogt med »Winston Churchill« gennem Kieler-kanalen og omkring danske øer, som vores nære ven Olav Haahr inviterede til i 1985 i anledning af sit 25-års jubilæum som selvstændig benzinforhandler.

Jeg har altid søgt at holde mig i god form ved at gå til gymnastik og gå daglige ture fx rundt om Nørresø i Viborg, og så cyklede jeg frem og tilbage til retten inklusive i frokostpausen. Med alderen blev gåturene kortere og gymnastikken erstattet af selvtræning i et motionsrum på Blichergårdens plejehjem.

Efter pensioneringen fik jeg naturligvis mere tid til at læse, og det har især været biografier, rejsebeskrivelser og bøger om kunst og historie, som har optaget mig.

Inger-Dorte og jeg holder stadig af at få en bridge med gode venner, ligesom vi næsten dagligt tager en »to-mands bridge«. Alle Jyllands-Postens krydsord er jeg stadig en trofast løser af.

Som pensionister har vi været på busture til Loiredalen, Bourgogne og Berlin. På grund af sygdom måtte vi melde fra til en tur til Budapest og Wien, hvor vi skulle have været i Operaen, og jeg havde glædet mig til endnu en gang at besøge Louise (der som wienerbarn havde været plejebarn hos mine forældre omkring 1920), der for øvrigt døde som 90-årig året efter. Ligeledes måtte vi opgive en tur til Amsterdam.

Et år var vi i påsken sammen med Dorte og Bjørn Ole i Paris, og med Asta og Christian har vi været på bilture til Harzen og Berlin. Vi har også prøvet at være på højskole i Rønshoved og deltaget i et kursus på Liselund ved Slagelse.

Jeg havde fra min far arvet nogle aktier i Sønder Omme Plantage og Løvstrup Plantage, og hvert år var vi begge steder i forbindelse med generalforsamlingerne på skovture og til spisninger. Da min oldefar – mors morfar P. Smith – havde været initiativtager og medstifter af plantagen i Løvstrup, var jeg især glad for at komme der.

Og så har vi naturligvis i stort omfang opholdt os i sommerhuset og nydt tilværelsen der. Vi har været meget glade for at komme sammen med flere utroligt flinke fastboende fiskerfamilier og også med flere sommerhusgæster, herunder især familien Schulin, hvis sommerhus ligger tæt ved vores. Vi kan godt lide greven og grevinden, der er meget sympatiske mennesker, og vi har stadig et dejligt forhold til deres fire herlige døtre, der var 10 til 16 år, da vi lærte dem at kende for 38 år siden, og nu alle er gifte fruer med børn.

I 2007 solgte vi sommerhuset til Asta på favorable vilkår og gav Dorte et tilsvarende beløb til hjælp til køb af et lækkert sommerhus i Odsherred. Så nu er der to sommerhuse, i hvilke vi regner med at blive godt modtaget.

Vi bor stadig i vort dejlige rækkehus på Skinfaxevej, hvor vi nu gennem 45 år hele tiden har været heldige at have flinke og hjælpsomme naboer. Vor nærmeste nabo, Anette Møller, der i øvrigt er ansat i landsretten, er nærmest blevet et kært medlem af familien.

Helbredsforhold

Inger-Dorte har gennem vort ægteskab haft et særdeles godt helbred med kun få sygedage, men måtte dog opereres på øjnene for både grøn og grå stær. Jeg havde det også godt lige til 1990, da jeg en nat i december blev syg og måtte på sygehuset i Viborg. Sidst på eftermiddagen blev jeg kørt til Skejby, hvor jeg straks fik indsat en pacemaker. I 1993 brækkede jeg et kraveben, da jeg gled i glat føre, da vi var på kantarelplukningstur. I 2001 fik jeg en ny hofte, og året efter var den trist nok gal med ryggen på grund af osteoporose. Jeg tabte 12 cm af min garderhøjde. Senere har jeg igen været på sygehuset med et par forskellige småskavanker, men takket være god behandling på sygehuset og en dygtig læge føler jeg mig nu så rask, som jeg kan forlange, selv om hverken kondien eller appetitten er som i fordums tid.

Inger-Dorte og jeg, der i øvrigt begge er taknemmelige over, at vi kan se tilbage på et godt liv, og over at vi stadig har hinanden, håber nu inderligt, at vi lever længe nok til at kunne se begge vore piger raske og friske, og til at vi kan fejre vort diamantbryllup i april 2010.

Tillæg: De i teksten nævnte landsdommere m.fl.

Abitz, E.A. 1907- 2003), landsretspræsident
Adserballe, Vagn (1900-78), landsdommer
Agersnap, Ole (1922-2004), landsretspræsident
Ballund, Sigrid (f. 1940), landsdommer
Bang, Carl (1888-1970), landsretspræsident
Bisgaard, Oluf (1897-1977), landsdommer
Bruun de Neergaard, Erik (1918-2004), dommer i Ålborg
Dahl, Hans (f. 1924), kontorchef i Ministeriet for Offentlige Arbejder
Deleuran, Peter (f. 1943), landsdommer
Due, Ole (1931-2004), dommer ved EU-domstolen i Luxembourg
Dyhrberg Nielsen, skyldrådsformand
Elming, Svend (1927-), landsdommer
Folkmar, Jørgen (f. 1920), byretsdommer
Frandsen, Bjarne (1916-80), landsdommer
Gjesingfelt, Ejner (1915-93), landsdommer
Grundtvig, Holger (1911-96), dommer i Viborg
Holmkær, Søren Elith (1915-81), dommer i Silkeborg
Hove, Fritse (f. 1949), landsdommer
Hultberg, Oskar Frederik (1897-1984), landsdommer

Ipsen, Svend (1903-67), landsdommer
 Jacobsen, Mikkel (1921-80), landsdommer
 Jelsbech, Leif (f. 1919), landsretssagfører i Viborg
 Johnsen, Bjarne (f. 1920), landsretssagfører
 Juul-Olsen, K. (f. 1921), landsdommer
 Kristensen, Henny, protokolfører, sekretær i Vestre Landsret
 Laigaard, Lene, vagtmester i Vestre Landsret
 Linde, Frode (f. 1909), dommer i Ålborg
 Lorenzen, Peer (f. 1944), landsretspræsident
 Lorenzen, Aage (1901-2000), højesteretspræsident
 Marschner, Oluf (f. 1907), fuldmægtig i Vestre Landsret
 Mikkelsen, Malte Johannes (1911-81), landsdommer
 Müller, Svend Børge (1911-99), landsdommer
 Møller, Sigurd (1903-2002), dommer i Kjellerup
 Rønnow, Jørgen (f. 1934), dommer i Horsens
 Rønnow, Povl (f. 1917), landsdommer
 Rørdam, Peter (f. 1928), landsdommer
 Schjøtt, Frits (1903-89), landsdommer
 Schäffer, Børge (1915-90), landsdommer
 Simonsen, Gunnar (1921-80), landsdommer
 Skott-Hansen, Jørgen (1934-), lektor ved Katedralskolen
 Svanholm, Jens Chr. (1920-1980), justitssekretær
 Sørensen, Søren, kreditforeningsdirektør
 Thygesen, Frants (1914-89), landsdommer
 Toldam, Aage (1897-1986), landsdommer
 Ulrich, Georg (1905-81), dommer
 Valbak, Uno (1921-2001), fuldmægtig ved statsadvokaturen,
 senere statsadvokat
 Vildrik, Folmer (1895-1981), landsdommer

Poul Høy-Hansen. Født 1923 i Thisted, tidligere landsdommer. Student 1941 fra Ribe Katedralskole og cand.jur. 1946 fra Københavns Universitet. Dommerfuldmægtig på civildommerkantoret i Vejle 1946-57, ved Herredsretten sammesteds 1957-60 og i Nykøbing Sjælland 1960-63 og landsdommer ved Vestre Landsret i Viborg 1965-93. Adresse: Skinfaxevej 12, 8800 Viborg.

Broddenbjerg-manden

– en gudestatue og andre gudestatuer fra bronzealderen

I de danske moser er fundet tusindvis af religiøse genstande samt andre spor efter religiøse aktiviteter fra alle dele af oldtiden. Mange af fundene har vakt berettiget opsigt ved fremkomsten. Det gælder naturligvis først og fremmest moseligene, men også andre spektakulære fund har påkaldt sig stor opmærksomhed.

Et af de mere kendte mosefund fra Viborg-egnen er en mandsperson af træ, som blev fundet ved tørvegravning den 30. april 1880 i Broddenbjerg-mosen i Asmild Sogn. Statuen har siden sin fremkomst været gengivet i et

Gudestatuen, som i 1880 blev fundet i Broddenbjerg Mose, Asmild Sogn ved Viborg. Broddenbjerg er bakkepartier øst for Søndersø, tæt ved vejen til Bruunshåb og nær Moselund. (Foto Nationalmuseet).

utal af bøger om Danmarks oldtid. Den er konsekvent blevet dateret til jernalderen. Men nye undersøgelser viser, at den faktisk er fra bronzealderen – og dermed en af de ældste gudestatuer i Norden.

Mandlig statue fra Broddenbjerg

Findestedet er en lille mose. Straks fundet var fremkommet, gik der ilbud til Viborgs kendte amatørarkæolog Arthur Feddersen (1835-1906). Han tog straks vare på fundet og skaffede oplysninger om fundomstændighederne.¹ I mosens sydlige del og temmelig tæt ved mosens rand fremkom en stenhob. Den var stablet op på mosens bund. Et lerkar fandtes stående midt mellem stenene. Det gik i stykker ved udgravningen, og Arthur Feddersen hjembragte i alt resterne af mindst tre forskellige lerkar. Ved siden af stembunken stod eller lå en mærkelig træfigur af egetræ.

Træstatuen er dannet af en tveje, hvis to grene danner benene, mens en tredje, vinkelstillet gren danner penis, hvis potens er så kraftigt fremhævet, at det må være den egentlige hensigt med figuren, som Arthur Feddersen bemærker.

Hovedgrenen danner krop og hoved. Arme findes ikke, og hovedet er i ét med kroppen. Det er firkantet, og egentlig er det kun ansigtet, som er tydeligt tildannet med skarpt indbuede øjengruber, med næse og med en tilspidset hage. Arthur Feddersen antyder i sin første publikation af fundet, at man med det nedadtil spidst tilløbende hoved muligvis har villet gengive et skæg (træguden stammer dog fra en tid, hvor netop barbergrej er et karakteristisk indslag i mandsgravene).

Neden for ansigtet skal en indridsning vistnok antyde kanten af en klædning eller et halssmykke. Den nederste del af venstre ben er hugget af ved fremdragelsen. Det andet ben er derimod tilspidset, så figuren rimeligvis har været stukket ned med benene i bunden af mosen eller rettere en sø.

Den svagt tilspidsede fallos udgår midt for bækkenpartiet. Den står stærkt frem fra kroppen, idet den tillige rejser sig noget op efter den. Dens glans er tydeligt afsat ved snit omkring spidsen.

Statuens største længde er 130 cm. Hovedet er 37 cm langt. Kroppen er 33,2 cm. Det hele ben er 60 cm lang, mens det andet kun er bevaret i en længde af 34 cm. Hoftebredde 21,5 cm. Penis er 28 cm lang. Ansigtet er ca. 14 cm langt og 8 cm bredt.

Oprindeligt har træstammen haft tre andre grene ud fra kroppen, nemlig én på hovedet og to ved fallos. De er alle afskåret.

Ved penisroden sad ved fremdragelsen et ejendommeligt påklinet lag af harpiksmasse. Det påvistes på et ca. 11 cm bredt og lige så højt stykke over mavens nederste del; i lyskerne og et stykke ud over fallos.

Stendynge, som statuen lå ved siden af, var dannet af ca. 200 hånd- til hovedstore sten, hvoremellem fandtes fem løbere af kvarts til kværnsten.

Keramikken omfatter rand-, bund- og sideskår fra mindst tre og muligvis fire-fem forskellige lerkar. Der er kun bevaret få skår af de enkelte lerkar. Det er dog muligt delvist at rekonstruere et mindst ca. 20 cm højt, tøndeformet lerkar, som på overdelen er forsynet med mindst én rund, flad knop. Karrene tilhører yngre bronzealder, og dette lerkar kan dateres til periode IV-V.

Den netop gennemførte kulstof 14-datering af træguden bekræfter denne datering. En accelerator-analyse på AMS-Laboratoriet på Aarhus Universitet (Aar-4591) givet en datering til ca. 760-410 f.v.t. eller engang i yngre bronzealder.

Der er således overensstemmelse mellem den arkæologiske og den naturvidenskabelige datering, som begge siger periode IV-V af yngre bronzealder. Det var den formodede datering, som Arthur Feddersen fremsatte allerede i 1880. I det brev til J.J.A. Worsaae, hvor han indberetter fundet, anfører han »forresten synes mig denne Figur at svare godt til de bekendte Fremstillinger i Helleristningerne«.

Af ukendte grunde er figuren imidlertid i det meste af 1900-tallet fejlagtigt blevet henført til jernalderen.

Andre nordiske gudestatuer

Broddenbjerg-manden tilhører en lille eksklusiv gruppe af menneskelignende (antropomorfe) træfigurer fra de danske moser. Man har kendt dem ligesom Broddenbjerg-manden siden slutningen af 1800-tallet, men først med udviklingen af kulstof 14-dateringsmetoden omkring 1950 er det blevet muligt at datere disse træfigurer. De antropomorfe træfigurer blev derfor i slutningen af 1990'erne gjort til genstand for en samlet undersøgelse, gennemført af denne artikels forfatter. Som led i denne blev alle fundene kulstof 14-dateret. Det betød, at ikke alene Broddenbjerg-manden, men også den lige så kendte kvindelige gudestatue fra Rebild i Skørping Sogn syd for Ålborg måtte omdateres til yngre bronzealder.

Gudinden fra Rebild blev fundet i 1946 i en lille skovmose i Rebild Skovhuse.² Finderen tog statuen op med de bare hænder, men den fik ved fremdragelsen kun overfladiske skrammer.

Gudindestatuen, som i 1946 blev fundet i Rebild Skovhuse i Himmerland. (Foto Nordjyllands Museum).

Statuen er 1,05 m høj og af birketræ. Det er en let tildannet bul af et ungt træ, hvis oprindelige form i det væsentligste er bevaret. Hoved og hals er dannet ved indskæring, øjnene er to prikker, og kinderne er let affladet. Bryst og bag er træets egne former. De er dog let fremhævet. Ved roden breder bullen sig så meget ud, at lændernes form giver sig af sig selv. De er yderligere understreget ved et par artistiske snit, som viser lysken og kønsorganet. Over maven er lagt fire vandrette snit, dybt skåret i træet. De bidrager på en mærkelig måde til at gøre figuren levende ved at markere folder i maveskindet. Armene er end ikke antydet. Ved siden af figuren, så nær at det rørte ved den, lå et stykke vævet stof.

Der er som nævnt gennemført en kulstof 14-datering af træstykket. Den siger ca. 760-610 f.v.t. Dateringen af gudinden fra Rebild til yngre bronzealder skulle således være klar.

Gudinden fra Forlev Nymølle. Ved Forlev Nymølle i Østjylland er undersøgt en offermose fra førromersk jernalder.³ Ved undersøgelsen afdækkedes indtil ti mindre offerpladser. Den ene bestod af en ca. 2,5 x 2,5 m stor stendynge uden nogen tydelig afgrænsning. Halvt ind under denne stendynge lå en gudindestatue og på begge side af den store skårbunker – hovedsagelig fra en stor krukke. Oven på stendyngen lå flere mere el-

Mandlig og kvindelig gudestatue fra Braak, Kreis Eutin i Holstein. (Foto Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum).

ler mindre knuste lerkar, et ca. 30 cm langt hørknippe og et par lange tilhugne asketræstave. På pladsen fandtes også enkelte trækulspilamager, et par knogler af får og nogle tildannede træstykker.

Fundomstændighederne i Forlev Nymølle minder efter beskrivelserne noget om Broddenbjerg-fundet. Fundomstændighederne tolkes af udgraveren sådan, at stendynge er lagt henover træstøttens krop for at holde den nede. Senere har de fungeret som et slags alter, hvor man har ofret lerkar med indhold til trægudinden.

Skulpturen er af egetræ og 2,74 m høj. Det er en naturlig tvedelt stamme, der er groft afhugget i begge ender. Flere steder ses bark på overfladen. Ved en tilhugning på siderne har man forstærket midterstykkets naturlige lighed med en kvindes hofter. Omkring forgreningen er stykket barkklædt, og et snit antyder det kvindelige køn.

Træstatuen er kulstof 14-dateret (Ua-1798) til tiden 180 f.v.t.-70 e.v.t. eller slutningen af førromersk jernalder. Denne datering bekræftes af keramikken, som er fra begyndelsen af yngre førromersk jernalder eller ca. 200-150 f.v.t.

Guden og gudinden fra Braak. Den nærmeste parallel til disse danske fund er fremkommet i Aukamper Moor ved Braak, Kreis Eutin, i Holsten.⁴ I

en kedelmose fandtes en lille holm med nævestore sten i stor mængde liggende i en halv snes lag af hver ca. 20 cm tykkelse, bestående af aske og trækul. Stenene var mærket af ild og må være kastet i det brændende bål, som må være tændt så mange gange, som lagene angav.

Ved denne bålplads fandtes med kort indbyrdes afstand to træfigurer, henholdsvis en mand og en kvinde. Statuerne er ca. 3 m høje og begge skåret ud af tvejer af egetræ. De danner tydeligvis et sammenhørende par, hvor kvinden er lidt mindre end manden (hun når ham til skulderen). Manden er godt 3 m høj. Der er ikke gjort forsøg på at lave arme, men gudernes køn er fremhævet, så ingen er i tvivl. Manden har en stor penis, gudinden en lige så tydelig vulva. Hendes to små spidse bryster er dannet ved udskæring.

Mandens ansigt er fladt og rundt, uden hår. Munden er åben, øjnene er runde huller, mens næsen er tilskåret lang og spids. En fure ved næseroden antyder en rynket pande.

Kvinden har et mere aflangt, rundet hoved. Også hun har åben mund og runde øjne. Næsen er bredere og næsten fladtrykt mod munden. Et par snit ved højre side af næseroden giver ansigtet en stram mine. De mørke øjne forlener hende og manden med et skarpt, stift blik. Øverst på gudindens hoved ses en lille afsat knop. Sandsynligvis gengiver den hendes hår, der er samlet i en fletning, som derefter er bundet sammen i en knude øverst på hovedet. Den kvindelige skulptur er kulstof 14-dateret til tiden 405-261 f.v.t. eller tidlig førromersk jernalder. Den mandlige skulptur er kulstof 14-dateret til tiden 399-207 f.v.t. – altså ligeledes tidlig førromersk jernalder. Da der er tale om ét samlet fund af de to skulpturer, må dateringen til tidlig førromersk jernalder anses for sikker.

Foruden disse sakrale skulpturer kendes i Danmark også en række andre træstykker, som med større eller mindre ret er blevet opfattet som sakrale statuer.⁵

De første guder?

Dateringen af træfigurerne fra Broddenbjerg til yngre bronzealder bidrager afgørende til løsningen af et gammelt stridsspørgsmål, nemlig hvornår de første personificerede guder optræder i Norden.

Broddenbjerg-manden blev fundet ved en stenkonstruktion, som allerede Arthur Feddersen opfattede som en slags primitivt alter. På og ved denne stendynge fandtes fragmenterne af mindst tre lerkar, der må opfattes som offergaver. Der er altså tale om et fundbillede som det, vi almin-

deligvis tolker som et helligt sted med en gudestatue. Det er nærliggende også at anvende denne tolkning på forholdene i Broddenbjerg-mosen.

Det samme gælder for fundene fra Rebild, Forlev Nymølle og Braak. I alle tre tilfælde er den eneste sandsynlige tolkning, at der er tale om gudestatuier af henholdsvis kvindelige og mandlige guddomme, som har været genstand for ofringer. Den stærke understregning af statuernes køn sandsynliggør, at disse guder og gudinder har haft forbindelse til frugtbarhedskulten.

Foruden træfigurerne fra Broddenbjerg og Rebild kendes tillige fra bronzealderen ca. 20 små bronzestatuetter af mænd og kvinder samt en righoldighed af menneske-/gudfremstillinger på rageknive og navnlig helleristninger.

Ældst blandt statuetterne er to små bronzemænd med hat, fundet ved Stockhult, Loshult Sogn, Skåne. De indgår i et stort depotfund, som er sikkert dateret til periode II. Stykkerne har sandsynligvis mellemeuropæisk oprindelse.⁶

I et stort depotfund af bronzeskrot fra Fangel Torp på Fyn indgår en lille kvindelig statuette. Den er sikkert dateret til periode V. Samme datering har et depotfund fra Fårdal i Midtjylland. I fundet indgår en lille kvindefigur, der af P.V. Glob er tolket som resterne af en kultisk miniatyrbåd.⁷

Fra Grevensvænge i Sydsjælland kendes et fund af oprindelig seks små figurer, hvoraf kun en tilbagebøjet kvindefigur og en knælende hjelmprydet mandsfigur er bevaret. Fundet kan dateres til periode IV-V af bronzealderen.⁸

I Danmark kendes derudover små bronzestatuetter fra Viksø på Sjælland; fra Farø; fra Ferreslev på Fyn og fra Viborg-egnen. Alle statuetterne dateres til yngre bronzealder; de to fra Viksø og Farø til periode VI på grund af de halsringe, som de begge bærer.⁹ De svarer også til dateringen af de plastiske menneskefremstillinger på rageknive, nåle og en mankestol.¹⁰

Både de små statuetter og de øvrige plastiske menneske-/gudfremstillinger støtter således generelt dateringen af de første antropomorfe fremstillinger til midten af yngre bronzealder (periode IV-V). Kun de to små bronzemænd fra Stockhult i Skåne og kvindehovedet fra Gerdrup, Kirkerup Sogn, Vestsjælland, er med sikkerhed ældre.¹⁰

Det er imidlertid et åbent spørgsmål, om de små antropomorfe fremstillinger eller figurerne på helleristninger og rageknive forestiller guder.

Spørgsmålet er senest behandlet af F. Kaul, som antyder, at der på rageknivene – og specielt to rageknive fra henholdsvis Sønderjylland og omegnen af Bremen – optræder en personificeret solgud, dateret til periode V. Det svarer til J. Brøndsteds gamle opfattelse, idet han tillige mente,

at de små statuetter med overordentlig stor sandsynlighed gengiver store gudestaturer. Mere bastant har E. Sprockhoff, E. Bendixen og andre talt om tvillinge-, frugtbarheds- og andre guder.¹¹ Selv om spørgsmålet længe har været meget omdiskuteret, er det ikke lykkedes at nå til en definitiv afklaring.

Det er her, nydateringerne af træstatuerne fra Broddenbjerg og Rebild giver ny indsigt. Som anført ovenfor, kan man med stor sandsynlighed hævde, at der er tale om personificerede guder fra periode IV-V af yngre bronzealder – en datering af »gudernes fødsel«, som så måske støttes af både bronzestatuetterne samt de andre antropomorfe fremstillinger.

Konklusion

I Danmark kendes ikke menneskelignende, antropomorfe, fremstillinger fra stenalderen. De første sandsynlige gudestaturer er den mandlige statue fra Broddenbjerg og den kvindelige fra Rebild. Gudestaturer kendes derefter fra både ældre og yngre førromersk jernalder – Braak og Forlev Nymølle.

Ejendommeligt nok kan der derimod ikke i det danske område påvises gudestaturer fra yngre germansk jernalder eller vikingetiden på trods af, at sådanne er beskrevet i den tidlige middelalders litteraturs omtale af den nordiske mytologi.¹² Derved adskiller den religiøse skulpturelle tradition i Danmark sig tilsyneladende meget klart fra de øvrige tilgrænsende dele af Europa, hvorfra der – om end sporadisk – kendes sakrale skulpturer gennem det meste af oldtiden, specielt jernalderen. Ikke mindst fra det slaviske område i Østeuropa kendes der helt op i 1100-tallet mange gudestaturer i både sten og træ med den firehovede gud Svantevit i spidsen.¹³

Noter

1. Jeg ønsker at rette en tak til Nationalmuseet for tilladelse til at udtage kulstof 14-prøver af genstandene. – Som led i det kollegiale samarbejde har jeg stillet de gennemførte dateringer til rådighed for Silkeborg Museum i forbindelse med udstillingen: *Mosens guder – immortal images* i 2001-02 (jf. van der Sanden og T. Capelle: *Mosens guder – immortal images*, 2001, s. 57.). – Fundet samt alle sagens papirer opbevares på Nationalmuseet (NM B 2255). – Fundet er omhyggeligt beskrevet af Arthur Feddersen: *To mosefund, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1881, s. 269-74
2. Fundet er omhyggeligt beskrevet af P. Riismøller: *Frøya fra Rebild, Kuml*, 1952, s. 119-32.

3. Fundet er omhyggeligt beskrevet af H. Andersen: Hun er Moder Jord. *Skalk*, 1961,4, s. 7-11 og Jørgen Lund: En offerplads fra yngre førromersk jernalder, *Kuml*, 2002, s. 143-93.
4. Fundet er beskrevet af T. Capelle: *Holzskulptur vor der Wikingerzeit*, Neumünster 1980. – Anthropomorphe Holzidole in Mittel- und Nordeuropa, *Scripta Minora*, Lund 1995. – K. Ebbesen: *Døden i mosen*, 1986. – Jeg er Mirja Dietrich meget taknemmelig for oplysningerne om dateringen af gudestatuerne fra Braak.
5. I *Spangerholm Mose*, Ugilt Sogn, Vendsyssel, fandtes ved tørvegravning ca. 20 lerkar, enkelte ildbukke samt et 64 cm langt træstykke (P.V. Glob, Neues aus Vendsyssels älterer Eisenzeit, *Acta Archaeologica*, 8, 1937, s. 186 ff.). Karrene var sat ned i gruber, og hullerne var på bunden foret med sten og ler. Midt i en gruppe på 5-6 lerkar fandtes en 15 cm tyk og 64 cm lang egepæl. Den er tilspidset i den nederste ende, mens den anden viser en kugleformet knop. Stykket er tolket som en fallosfigur (P.V. Glob: *Mosefolket*, 1965, s. 157), mens andre – med fuld ret – har ytret større forbehold over for tolkningen af stykket (C.J. Becker: »Mosepotter« fra Danmarks jernalder, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1971, s. 29 ff.).

I det nordjyske offerfund fra *Hedelisker* indgår en S-formet tilskåret træfigur (van der Sanden og T. Capelle: *Mosens guder – immortal images*, 2001, fig. 61). Den er tolket som en »S-formet penisfigur« – en tolkning, som også må karakteriseres som særdeles tvivlsom.

I en mose ved *Rude Eskilstrup*, Munke Bjergby Sogn, Midtsjælland, er fundet en siddende mandsstatue (M.B. Mackeprang, Menschendarstellungen aus der Eisenzeit Dänemarks, *Acta Archaeologica*, 6, 1935, s. 248 ff.). Figuren stod opret i mosen, ca. 1/3 m under overfladen og ca. 75 m fra fast land. En eftergravning, som gennemførtes af S. Müller (1846-1934), gav intet resultat. Figuren er 42 cm høj, 10 cm bred over brystet og 19 cm bred over benene. Den fremstiller en siddende mand, så vidt ses klædt i en lang kjortel. Om halsen ses en guldhalskrave af en type, som daterer figuren til ældre germansk jernalder, ca. år 500 e.v.t. (V. Holmqvist: *Guldhalskragerne*, 1980, s. 84 ff.). Hænderne hviler i skødet og holder på en pude. Højre arm mangler. Statuen har stærkt vigende pande, spidst hageskæg, knebelsbart og enten tilbagestrøget hår eller kort pandehår. Benene mangler, men nederst ses en tap, så figuren må have været anbragt på en eller anden genstand. Figuren er sædvanligvis tolket som en gudestatue, men efter fremkomsten af mandshovederne fra Nydam Mose er en profan tolkning mere sandsynlig.

I offerfundet fra *Nydam Mose* indgår i alt tre mandshoveder. Det først fundne mandshoved (F. Rieck: *Jernalderkrigernes skibe*, 1994, s. 63 f. – van der Sanden og T. Capelle: *Mosens guder – immortal images*, 2001, s. 67 ff.) er ca. 40 cm langt og tildannet af en 10-12 cm tyk gren fra et elletræ. Det er meget udtryksfuldt med skarpskårne træk. Øverst ses en hue eller hjelm, som måske oprindeligt har været dækket af vævet stof. Pandepartiet er rundet og ret højt. De sprækkeformede øjne er dybskårne, næsen smal og fuldstændig lige, kinderne er rundede. Ansigtet afsluttes af en skægomgivet stram mund. Stykkerne, som kan dateres til ca. 350 e.v.t., har sandsynligvis tjent som udsmykkede tovholdere på et skib.

I *Ejsbøl Mose* ved Haderslev er fundet en ca. 4 m lang, helt ubearbejdet tveje, et 1,2 m langt S-formet træstykke af eg, hvis brede ende minder lidt om et dyrehoved, samt et 78 cm langt træstykke, der er tilhugget sådan, at det kan ligne hoved, hals og krop af et

menneske (M. Ørsnes: *Ejsbol I. Waffnopferfunde des 4.-5. Jahr. nach Chr.*, 1988, s. 109 ff.). En tolkning som gudebilleder er usandsynlig.

I det store mosefund fra *Rappendam*, Jørlunde Sogn på Sjælland (G. Kunwald: *Der Moorfund im Rappendam auf Seeland, Prähistorische Zeitschrift*, 45, 1970, s. 42 ff.) – P.O. Schovsbo: *Oldtidens vogne i Norden*, 1987, s. 208 ff.) indgår flere tvejer, hvoraf en forsøgsvis tidligere er tolket som en gudindestatue. Efter P.O. Skovsbos omhyggelige analyse kan disse tvejer med sikkerhed opfattes som profane vogndelev, men måske nedlagt som offer.

I *Sørbylille Mose*, Sludstrup Sogn, Sydvestsjælland, er fundet to høtyv-lignende tvejer (C.J. Becker: *Mosefundne lerkar fra yngre stenalder, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1947, s. 38 f, fund nr. 79). – K. Ebbesen: En mosepotte fra den yngre stenalder, *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt*, 1969-71, s. 19 ff. – L. Pedersen, A. Fischer og B. Aaby: *Storebælt i 10.000 år*, 1997, s. 378 f., fund nr. 218). Den ene er 1,87 m lang og 12 cm bred i den øvre ende. Stykket er omhyggeligt afkvist og afbarket, og dets nedre ende er omhyggeligt tilhugget og ender i en rundet spids. Den øvre ende af det ene ben er afbrækket. Den anden er 1,82 m lang, men har oprindeligt været ca. 2 m lang. Den yderste ende af benene mangler. Ca. 1 m syd for tvejerne og i samme niveau i mosen fandtes en rigt ornamenteret tragtskål fra mellemneolitisk tid I. Tvejerne er derfor tidligere dateret til mellemneolitisk tid og opfattet som primitive gudindestatuer. De to tvejer er senest analyseret af Eva Koch, der beskriver dem som høtyv-lignende. De paralleliseres med en række lignende store høtyvlignende trægenstande, som kendes fra fiskegærder og andre fiskeanlæg, fundet ved Oleslyst, Halskov i Storebælt (L. Pedersen, A. Fischer og B. Aaby: *Storebælt i 10.000 år*, 1997, s. 124 ff.). Ligheden med disse er slående og den profane anvendelse af træstykkerne fra Sørbylille i dag evident.

I sommeren 1876 fremkom ved tørvegravning i mosen *Kereng* ved Vejleby, Ferslev Sogn i Nordsjælland, en nu forsvundet træfigur (A. Feddersen: *To mosefund, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1881, s. 380). Efter finderens oplysning lignede figuren bestemt et menneske. Den var ca. 1 m høj og var lavet af ét stykke træ, hvori var udskåret lår fra maven og nedad. Hovedet var udskåret med hår, rundklippet bag om hovedet. Øjnene var tydelige, ørerne, næse, mund og hage ligeledes. Ved skuldrene var der udhugget firkantede huller, hvori armene skal have siddet. Ligeledes var der firkantede huller hugget ind i enderne af lårene, hvori benene har siddet og mellem dem et firkantet hul til indsættelse af figures penis. Figuren var nøgen, og der var ikke noget, som forestillede klæder eller bælte. Oplysningerne kan ikke kontrolleres, men beretningen virker troværdig.

Tolkningen af træfigurerne fra *Hjeds* (van der Sanden og T. Capelle: *Mosens guder – immortal images*, 2001, s. 35, fig. 33) og Kragelund (sst., fig. 45) som antropomorfe figurer må afvises. – Heller ikke oplysningerne om en gudestatue fra *Thorsbjerg Mose* (sst. s. 33 ff.) står til troende. – Et ligeledes meget tvivlsomt fund stammer fra *Sønder Enge*, Spanstrup Sogn i Østjylland. Fundet består af et fragmenteret lerkar fra ældre jernalder (NM C 18.705). Det er oplyst, at lerkarret fandtes oven på et afgudsbillede, som gik tabt.

6. T.J. Arne: Några i Sverige funna bronsstatyetter af barbarisk tillverkning, *Fornvännen*, 1909, s. 175-87. – O. Montelius: *Minnen från vor forntid*, 1917.
7. H. Kjær: Nye fund fra mark og mose fra den yngre bronzealder, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1915, s. 131-49. – H. Kjær: To votivfund fra yngre bronzeal-

- der, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1927, s. 235-76. – H. Thrane: Hoards of the Danish Late Bronze Age (Mont. V), *Inventaria Archaeologica*, Bonn 1983. – P.V. Glob: Kultbåde fra Danmarks bronzealder, *Kuml*, 1961, s. 9-15. – P.V. Glob: *Helleristninger i Danmark*, 1969.
8. R. Djupedal og H.C. Broholm: Marcus Schnabel og bronzealderfundet fra Grevensvænge, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1952, s. 5-59.
 9. H.C. Broholm: *Danske Oldsager, IV. Yngre bronzealder*, 1952-53, nr. 321 og 322. – H.C. Broholm: *Danmarks bronzealder, IV*, 1949, s. 268 ff. – O. Montelius: *Minnen från vor forntid*, 1917, nr. 1476-8. – T.J. Arne: Några i Sverige funna bronsstatyetter af barbarisk tillverkning, *Fornvännen*, 1909, s. 175 ff. – R. Tanderup og K. Ebbesen: *Forhistoriens historie*, 1979.
 10. Ved Fogdarp, Bosjökloster Sogn, Skåne, er fremkommet et stort depotfund, som kan dateres til periode V. I fundet indgår en mankestol af bronze med to små mandshoveder med hornede hjælme (L. Larsson: The Fogdarp Find. A Hoard from the Late Bronze Age, *Meddelanden from Lunds Universitets historiska Museum*, 1973-74, s. 169-238).
 Grebet til en periode V-ragekniv fra Kaiserberg ved Itzehoe i Holsten er udformet som en kvinde (P.V. Glob: *Danmarks helleristninger*, 1969, fig. 204), mens grebet på en ragekniv fra Simris i Skåne er formet som en mand (Montelius: *Minnen från vor forntid*, 1917, nr. 1107). Grebene til en ragekniv, som er fundet ved Javngyde, Tulstrup Sogn i Østjylland, er udformet som et kvindehoved (P.V. Glob: *Danmarks Helleristninger*, 1969, fig. 205). Ragekniven kan dateres til periode V, mens en nål, ligeledes med et kvindehoved, Horne, Horne Sogn på Sydfyn (P.V. Glob: *Danmarks helleristninger*, 1969, fig. 206) kun med usikkerhed kan dateres til periode IV-V. Kun et kvindehoved på en ragekniv fra Gerdrup, Kirkerup Sogn, Vestsjælland, er ældre (H.C. Broholm: *Danske oldsager, III. Ældre bronzealder*, 1952, nr. 121. – P.V. Glob: *Danmarks helleristninger*, 1969, fig. 189). Ragekniven er fundet i en grav, som med sikkerhed kan dateres til periode II.
 11. F. Kaul: *Ships on bronzes, 1-2*, 1998. – F. Kaul: *Bronzealderens religion*, 2004. – P. Gelling og H.E. Davidson: *The chariot of the sun*, London 1969. – J. Brøndsted: Bronzealderens soldyrkelse, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1938, s. 81-100 – Tillige trykt som hæfte i Nationalmuseets gule bøger. – J. Brøndsted: *Danmarks Oldtid, II. Bronzealderen*, 1958. – E. Sprockhoff: Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum, *Jahrbuch d. R.G.Z.*, Mainz, 1, 1954, s. 28-110. – E. Bendixen: Solvogn og solkult, O. Bendixen og M.S. Jørgensen (udg.): *Bronzealderens billedkunst*, 1972, s. 77-97. – B. Almgren: Den osynlige guddomen. *Proxima Thule*, 1962, s. 53-71.
 12. N. M. Petersen: *Danmarks historie i hedenold, 1-3*, 1855. – H. Petersen: *Om nordboernes gudedyrkelse og gudetro i hedenold*, 1876. – O. Olsen: Hørg, hov og kirke, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1965, s. 5-207. – U.H. Larsen: *Vikingernes religion og livsanskuelse*, 1989. – Jf. K. Ebbesen: Arkæologi og sagn, *Historie*, 1996, s. 243-73.
 13. J. Kostrzewski: *Les origines de la civilisation polonaise*, Paris 1949. – J. Herman: Ein Versuch zu Arkona, *Ausgrabungen und Funde*, 38, 1993, s. 136-44. – J. Herman: *Die Slawen in Deutschland*, Berlin 1970. – I.S. Vinokur: New finds of pagan sculpture in the middle Dnestr area, *1.er Congrès International d'Archéologie Slave*, V, 1970, s. 378-88. – K. Jazdzewski: *Urgeschichte Mitteleuropas*, Warszawa 1984, s. 473 f., fig. 193, 17-21 – I Svendborg er i lag fra tidlig middelalder (H.M. Jansen:

Svendborgs Svantevit, *Skalk*, 1990,2, s. 3-7, fundet en træpind, sandsynligvis forestillende den vendiske gud Svantevit (jf. K. Ebbesen: *Venderne. Et folk der forsvandt*, 2003). – Et træhoved, som er fundet i Haderslev by, er dateret ved dendrokronologi til 1. halvdel af 1400-tallet (van der Sanden og T. Capelle: *Mosens guder – immortal images*, 2001, s. 55, fig. 7).

Klaus Ebbesen. Født 1946 på Frederiksberg. Mag.art. i forhistorisk arkæologi 1974. Dr. phil. 2006 på afhandlingen *The Battle Axe Period – Stridsøksetid*. Tidligt politisk engageret og indsuppleret medlem af Folketinget i perioder 1978-79. Adjunkt og senere lektor ved Københavns Universitet 1974-2000. Derefter selvstændig erhvervsdrivende. Ejer og leder af Akademos-koncernen. Har skrevet talrige videnskabelige afhandlinger og bøger og udgivet skolebøger, populærvidenskabelige bøger m.m. Adresse: Slotsdalen 99, 2970 Hørsholm.

Børneliv i Viborg 1000–1550

Indledning

Kigger man på det viborgensiske genstandsmateriale fra middelalderen, er der kun få fund, der kan relateres til barndom og ungdom – ja, så få genstande, at man med rette kan spørge, om der i det hele taget var børn i Viborg i middelalderen. Ydermere kan der sættes spørgsmålstegn ved, om en række af genstandene specifikt kan rubriceres til alene at være knyttet til børn eller unge og ikke kun til voksne.

Artiklen tager derfor først udgangspunkt i at fastslå, om der i det hele taget var børn i Viborg? Jeg vil med det samme løfte sløret og afsløre, at det var der. Det fortæller vores kirkegårdsudgravninger os. Dernæst skal vi have afgrænset barn- og ungdommen ved hjælp af Jyske Lov, der blev givet i 1241, og videre se på muligheden for at komme i skole på den tid. Endelig følger en gennemgang af de få viborgensiske genstande med relation til barn- og ungdommen, og afslutningsvis kigger vi efter sporene af den »usynlige« barndom.

Det antropologiske materiale

Skønt Viborg havde op mod 20 kirkelige institutioner, og der er foretaget arkæologiske undersøgelser i flere af dem, er det kun dele af et stort skeletmateriale fra en enkelt kirkegård, Sankt Drottens kirkegård, der er gennemarbejdet i rapportform, endda kursorisk. Det er dog muligt at fortælle om aldersspredningen for de gravlagte fra to andre kirkegårde.

Af ca. 80 bestemte grave på Sankt Drottens kirkegård er omkring 30 – altså ca. 1/3 – børnebegravelser, dvs. de døde er yngre end 18 år. Ser vi samlet på børnegravene, er ca. 13 døde før de blev ti år og ca. 17 efter det fyldte tiende år. Der er kun registreret spor af sygdomme på få af børneskeletterne. Et ca. 12-årigt barn har været særligt ramt af sygdom, da der sandsynligvis kan registreres både begyndende spedalskhed, en syfilislignende infektion og tuberkulose. Barnet har tilsyneladende haft et liv, der ikke har levnet plads for en normal opvækst.¹

Kranium af en 12-årig pige med mange mulige alvorlige sygdomsspor: begyndende spedalskhed, syfilis og tuberkulose. (Foto: Peter Tarp, ADBOU, 2010).

Sammenligner vi tallene fra de tre viborgensiske kirkegårde, hvor alderen er blevet bestemt på de gravlagte, er det slående, at på Sankt Drottens og Sankt Mathias kirkegårde udgør børnebegravelserne ca. 1/3-1/4 af det samlede antal begravelser, mens tallet fra Sankt Mikkel's Kirke er næsten dobbelt så stort, altså ca. 1/2 af de gravlagte. Sankt Mikkel's Kirke lå lige uden for byen, og traditionelt menes det, at den bl.a. har fungeret som en form for fattigkirkegård, især efter Reformationen, hvilket kunne være en del af forklaringen på de mange børnegrave.²

Skriftlige kilder

Da det antropologiske materiale ikke er videre fortællende, må vi trække på sparsomme skriftlige kilder, der fortæller om børns levevilkår. Den ældste kilde er Viborgs lokalhelgen Sankt Kjelds vita fra tidsrummet 1150-88. Hovedparten af de oplistede personer, der bliver helbredte efter et besøg ved Kjelds grav, er voksne, der har lidt af en række forskellige sygdomme: spedalskhed, diverse forrædnelser – vel betændelsestilstande – og mange blinde. Der nævnes dog også en række piger og et par drenge, der på mirakuløs vis bliver helbredt:

I pinseugen en stum pige helbredt.

Den 25. juni helbredtes en dreng, som havde blæresten.

En pige fra Salling, der havde været blind i syv år, fik synet igen den 27. juni.

På apostlene Peter og Pauluses fest (29. juni) fik en blind pige fra Års atter synet og to andre med hende.

Endvidere fik den 10. juli en ung pige fra Hardsyssel og fem andre synet igen. Og en pige, der var forkroblet fra fødslen af, blev rettet op.

På Sankt Botulfs fest (17. juni) blev en pige, der havde været spedalsk i ti år, rensat.

På apostlene Peter og Pauluses vigilie blev en niårig dreng, der havde været blind fra fødslen, seende.

En pige, der ikke havde været oppe fra sygelejet i tre år, helbredes.

Sidealterfiguren fra Øster Hornum Kirke er skåret omkring 1240 og viser efter al sandsynlighed Viborgs lokalhelgen Sankt Kjeld. (Foto: Nationalmuseet, København).

Flertallet af børnene bliver seende igen, og man har lidt på fornemmelsen, at dette under har haft en særlig betydning og måske lægger sig op ad andre helgeners velgerninger? Men ellers hører vi om et tilfælde af blæresten, en forkroblet og en spedalsk pige og en pige, der har været sengeliggende i tre år.³

I beskrivelsen af Bisp Gunners (1152-1251) tid som biskop i Viborg nævnes som et eksempel hans medfølelse over for kvinder, der har ligget deres børn ihjel:

Over for kvinder derimod, som i søvne havde ligget deres børn ihjel, var han mild og medfølelse og eftergav dem så meget af bodsstraffen, han kunne uden at krænke retten med den begrundelse, at »i sådan et tilfælde skal man med føje udøve barmhjertighed«, og det gjorde han, for at han ikke skulle komme til at hobe flere tårer oven på deres tåre.⁴

Spørgsmålet er, om ikke både Gunner og skriveren helt har misforstået sammenhængen (de var jo mænd i en mandeverden). Fra nyere tid er det velkendt, at mødre, der ikke kunne overskue at brødføde endnu et barn, kom til at lægge sig på det i sengen, så barnet døde – skal vi kalde det selvbestaltet børnebegrænsning og i virkeligheden en accepteret form for barnemord?

Hvornår sluttede barndommen eller ungdommen?

I 1241 gav den danske konge en ny lovsamling, Jyske Lov. Spørger man en dansker, vil han givet kunne huske i det mindste de første fem ord: *Med lov skal land bygges*. Sætningen fortsætter således: *Men ville hver især nøjes med sit eget og lade andre nyde retfærdighed, så behøvede man ikke nogen lov*.

Og så følger de mange lovbestemmelser. Mange handler om regulering af jord, andre om drab med videre. Men hvad, der er nok så forbløffende, er, at de første mange lovkapitler i 1. bog handler om retsstillingen for børn – ægte børn såvel som slegfredbørn (børn født uden for ægteskab, men hvor faderen har erkendt faderskabet) – primært i forhold til arv. Kapitel 1 omhandler: *Hvilket barn, der skal arve*, hvor det bestemmes, at: *Et barn skal tage arv, hvis det bliver døbt og ellers ikke*. Og som en logisk konsekvens af den bestemmelse omhandler kapitel 2. *Hvad den skal sige, der døber barnet*:

*Man skal også vide, hvem der døbt barnet, og hvad han sagde, der døbt barnet, for et barn kan ikke kaldes døbt, medmindre det bliver døbt i Faderens, Sønnens og den Helligåndens navn. For således skal den sige, som døber barnet: Jeg døber dig i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn. Men kvinde må aldrig døbe et barn, hvis der er en mand til stede. Heller ikke må barnet døbes i andet end vand.*⁵

De følgende kapitler omhandler så det at være ægte og uægte barn og de indviklede arveforhold.

Et andet væsentligt punkt, som selvfølgelig også behandles i loven, er, hvornår unge mænd og kvinder er myndige. I kapitel 7 præciseres det, i forbindelse med, hvornår en eventuel mødre arv skal kunne udbetales, at det kan ske, når sønnerne *er blevet myndige, femten vintre*. Om ugifte

kvinder, der ønsker giftermål mod deres værges ønsker, hører vi i kapitel 8, at værgen ikke må holde på hende længere, end hun er kommet til lovalder, hvilket er 18 vintre.⁶

I kapitel 25 hører vi om horebørn:

Horebørn tager ikke arv efter deres fader, selv om han tinglyser og tilskoder dem alt det, han kan, medmindre han giver dem det i hænde, før han dør.

I slutningen står der:

Træl og fledføring (folk på aftægt) og klostermand kan ikke arve. Trælbørn og trælle har så at sige stået helt uden for loven, hvilket også pointeres i kapitel 31 i afsnittet: *Hvem der ikke kan være værge*, hvor de nævnes igen.

Drengbørn var bedre stillet i forhold til selvstændig ageren end piger. I kapitel 36, hvor det behandles, hvor gammelt et barn skal være, før det må afhænde sit gods, læser vi:

Jesus bliver fulgt i skole af sin mor Maria. Ved skolen venter læreren med ris og ferle. Kalkmaleri fra Tuse Kirke omkring 1450. (Foto: Ingolf Simonsens Samling, Nationalmuseet, København).

En dreng må ikke sælge sin jord eller på anden måde afhænde den, før han er atten vintre gammel, men en pige må aldrig sælge sin jord, medmindre hun bliver så fattig, at hun sælger for at opretholde livet.

Viborgenske skoler

Det nævnes i Sankt Kjelds vita, at han af sine velhavende forældre blev sat til boglige studier; specielt tilskyndet af moderen, der særligt frygtede og ærede Gud. Efter at han var blevet undervist (formodentlig i Lund) i de frie kunster, den tredobbelte vej til veltalenhed: retorik, grammatik og dialektik, og den firdobbelte vej til visdom: aritmetik, geometri, astronomi og musik,⁷ blev han augustinermunk i Viborg og *først sat til læremester for drengene, hvem han underviste rosværdigt*⁸ Det er ikke domskolen, altså præsteskolens, der her er tale om, men en særlig drengeskole i tilknytning til augustinerkonventet⁹

Viborgs senmiddelalderlige skolehus gemmer sig under et tykt lag puds. (Foto: Viborg Museum ca. 1950).

Den næsten komplette hørskjorte fra det tidlige 1000-tal blev fundet i et stolpehul ved Viborg Sønderø. Den passer en stor dreng eller ung mand. (Foto: Torben Stroyer).

I forbindelse med sekulariseringen af domkapitlet i 1440 udskilles skolelembedet fra kapitlet, og det får sit eget økonomiske grundlag i form af indtægterne fra Sankt Hans sognekirke og en læst salt fra Kattegat-øen Læsø. Bisp og kapitel indsætter i fællesskab en skolemester, der udover undervisning i boglige fag også skulle sørge for, at børnene lærte at opføre sig ordentligt. Derudover skulle de lære at synge, så de kunne indgå i Domkirkens kor, både på hverdage og på festdage, hvor skolemesteren også skulle være til stede.¹⁰

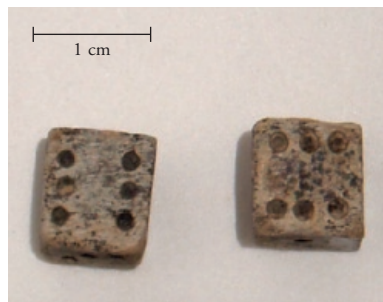
Vi ved ikke, hvor man holdt skole frem til slutningen af middelalderen, muligvis i Mariaklosteret, der lå ved Domkirkens nordside. I 1508 skænker Mads Mogensen jord til, at der kan opføres en ny skolebygning *for fattige peblinge* i Viborg.¹¹ Dele af skolehuset, der var grundmuret (ca. 20 x 8 m) var oprindeligt opført i to etager, men blev nedskåret til én etage i 1742, hvor skolen flyttede op til Sankt Mogens Gade. Resterne af den middelalderlige skolebygning gemmer sig stadig bag et tykt lag puds i Skolestræde, på hjørne af strædet og Sankt Mathias Gade, på kanten af den store bakke, hvorpå Domkirken rejser sig.¹²

Fund, der relateres til børn og unge

Blandt de helt exceptionelle fund fra undersøgelserne ved Viborg Sønderø 1984 var en næsten komplet hørskjorte. Skjorten blev fundet proppet ned i et stolpehul, måske som en form for offer, i begyndelsen af 1000-tallet. Det vil sige, den blev optaget i hundredvis af små stykker, som siden blev sammenstykket til et hele. Skjorten er syet med anvendelse af raffinerede syninger og detaljer, og passer til en stor dreng, mens en fuldvoksen mand ikke kan få den på. Da skjorten er et unikum, kan vi ikke sige, om den har været almindelig beklædning, eller om den er et stykke højstatustekstil.¹³

Fund af legetøj

Fra Viborg har vi kun et yderst sparsomt udvalg af fund, som vi traditionelt forbinder med fritid og i et vist omfang med børns leg. At udpege genstande som decideret legetøj er dog ikke så ligetil. Skakbrikker er et godt eksempel. Selv deltog jeg fra 10-års alderen i skoleskak, men det er jo ikke ensbetydende med, at børn i middelalderen spillede skak. Der findes med andre ord en gruppe af genstande, som i nutiden benyttes både af børn og voksne, men sådan behøver det jo ikke altid at have været. Man kan her pege på f.eks. terninger lavet af ben, hvoraf der er fundet to fra 1400-1500-tallet ved Riddergade, men disse tilhører nu nok en voksensfære. Men hvad så med de runde spillebrikker fra 1300-1500-tallet lavet af sten, keramikskår og teglsten, som er fundet

Spillebrikker af kronhjørtetak fra begyndelsen af 1000-tallet fundet ved Viborg Sønderø. Terninger fra 1300-1400-tallet fundet ved Søhuset, Viborg. (Foto: Lars Guldager og Liselotte Sørensen, Viborg Museum).

Spillebrikker, der har været benyttet i 1300- og 1400 tallet. De er af henholdsvis potteskår, sten og tagsten og er fundet henholdsvis ved Viborg Sønderlø, Asmild Kloster og Sortebrødre Kloster. (Foto: Liselotte Sørensen, Viborg Museum).

ved Brænderigården, i Sortebrødre Kirkestræde, i Sankt Villads Stræde og ved Asmild Nonnekloster? Er det mon brikker til børns leg? Det er spillebrikkerne i tak fra 1000-tallet, fundet ved Sønderlø¹⁴ og Store Sankt Peder Stræde, nu nok ikke, de må være blevet benyttet, når voksne f.eks. spillede hnefatafl og skak.

Hvis man kigger på islæggere, en form for skøjter lavet af oksens og hestens mellemfodsben, er man i samme dilemma. Er de til børn eller voksne, eller har de været benyttet af begge aldersgrupper? Ser man på længden af de skøjter/islæggere fra 1000-1300, der er fundet ved undersøgelserne ved Viborg Sønderlø, er de fra ca. 16 til 24 cm. lange.¹⁵ Det svarer ca. til europæisk skostørrelse 29-38 og svarer ikke til, at en stor mandefod

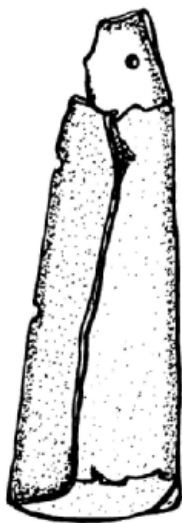
Islæggere eller skøjter, som vi kalder dem i dag, fra 1000-tallet, fundet ved Viborg Sønderlø. (Foto: Ole Misfeldt).

De små mellemfodsben med et hul igennem har muligvis været benyttet som legetøj. De er alle fundet ved Viborg Sønder sø og er fra begyndelsen af 1000-tallet. (Foto: Lars Guldager).

skulle have stået på dem, så de har nok primært været benyttet af børn og unge.

En sidste genstandsgruppe er med usikker funktionsbestemmelse. Det drejer sig om små mellemfodsben med hul igennem. Det er en ganske vanlig genstandstype, som ved Sønder sø er fundet i lag fra 1000-1300-tallet i et antal af 11. Benstykkerne er ikke entydigt bestemt, og de er tolket

Den lille klokke, lavet af genbrugsmetal, er fundet ved Viborg Sønder sø. (Tegning: Mohan Subramaniam Arulanadam).

*Den såkaldte Pariserkande på Nationalmuseet har billeder af børn, der leger.
(Foto: Nationalmuseet, København).*

blandt andet som trådrulle, fløjte, knap til pindelukke, amulet, og som legetøjsbrummer eller snurre.¹⁶

Der er et sikkert stykke legetøj, som må være lavet af en far for at glæde et af sine børn. Det drejer sig om en lille ca. 5 cm stor klokke lavet af genbrugsblik. Klokken er fremstillet i et stykke genanvendt kobberblik med to huller, klippet i facon og foldet. Inde i klokken findes en lille knebel med hul til ophængning.¹⁷

Det »usynlige« legetøj

I det foregående blev de ganske få sikre fund af legetøj fremlagt, og det kan selvfølgelig være et specielt Viborgensisk fænomen, at vi ikke har fundet flere stykker. Det kan dog også hænge sammen med, at børnene i middelalderen ikke havde store mængder af legetøj i nutidig forstand, men benyttede sig af de forhåndenværende materialer til leg og legetøj

– det »usynlige« legetøj. Altså genstande som ben og knogler hentet i affaldsdyngen, grene og træstykker, sten og stumper af defekt og kasseret husgeråd.

Lege

Der har selvfølgelig været en lang række lege og konkurrencer, som både voksne og børn kunne forlyste sig med: våbenøvelser, styrkeprøver, udholdenhedsprøver, boldlege og gruppelege med og uden sangledsagelse.¹⁸ Mange krævede ingen eller få remedier, som f.eks. blindbuk, hvor de legende kun behøver et tørklæde eller en tøjpose, som det ses på Pariserkanden fra 1300-tallet. Eller tovtrækning, hvor det blot handler om at »låne« et tilpas langt tov, mens et sjippetov kan laves af et mindre stykke tov.

Tidligere er nævnt, at man om vinteren kunne stå på islæggere, og var der nok af sne, så kunne man også få sig en rask sneboldkamp, som Olaus Magnus fortæller om.

På Pariserkanden ses også en anden leg, at gå på stylder, der kun kræver lidt snilde og værktøj, nemlig to velegnede grene til et par stylder. Den dag, de går i stykker, ender de vel i brændestakken.

Spil

Det er muligt at spille spil uden at have fine spillebrikker. Som nævnt i det ovenstående kan brikker laves af f.eks. potteskår, der tildannes, så de

Blindbuk, fra Pariserkanden. (Tegning: Jørgen Kragelund, SKALK).

Spil med top og styltegang, fra Pariserkanden. (Tegning: Jørgen Kragelund, SKALK).

bliver runde. Men mindre kan også gøre det. Det er muligt at spille spil som mølle og dam med sten i to forskellige nuancer eller med stumper af glaserede og uglaserede skår. Børn behøvede heller ikke et spillebræt, de kunne klare sig med at ridse banen op i jorden med en pind.

Et andet velkendt spil er terre, som spilles med astragalen – rullebenet – fra køer. Spilleren kaster benet op i luften, og nu gælder det om at ændre på placeringen af fire andre rulleben inden benet gribes igen.

Rullebenet kan også bruge som en form for terning i astragalspillet, hvor de forskellige sider på benet har forskellige værdier. Fire knogler kastes op

Hockey, fra Pariserkanden. (Tegning: Jørgen Kragelund, SKALK).

Terre spilles med rullebenene fra køer. (Foto: Maja Lindgreen Hjermind).

i luften, og deres indbyrdes stilling, når de lander, afgør kastets værdi. De skrappe til spillet regnede med 35 navngivne kombinationsmuligheder, det bedste var venuskastet (forskellige sider op) – det ringeste hundekastet (samme sider op).¹⁹ Et hit i dag er stadig bondegårdsdyr, og således nævnes det i *Olaf den Helliges saga*, hvor Guttorm og Halfdan leger bondegård:

*De bygger hus og store gårde med stalde fyldte med køer og grise.*²⁰

Dyrene kan have været sten med huller i, der stadig benævnes en ko-sten, eller kæbeknoglestykker fra husdyrene. En hestekæbe har gjort det ud for en hest, en fårekæbe for et får osv.²¹

Et velkendt spil fra forrige århundrede er at »spille pind«, et spil, som først blev slået af banen, da fodbolden for alvor blev populær omkring 1910. Remedierne er to mursten og en lille og en stor pind. Spillet går i grove træk ud på, at det ene hold med storpinden spiller den lille pind ud i spillefeltet, hvor det andet hold skal søge at gribe den.²²

At spille pind kræver kun to mursten og to pinde. (Foto: Maja Lindgreen Hjermind).

Afrunding

Der *var* børn i Viborg i middelalderen, de voksede op og benyttede byens rum som deres tumleplads for gemme- og fangelege. Om vinteren benyttedes søerne til skøjtebane og skråningerne til kælkebakker. Legetøj fandt vi ikke meget af, men gad vide om middelalderens børn ikke alligevel har spillet og leget og har brugt de for hånden værende genstande fra naturen og gårdspladsen. For børn dengang og i dag sætter kun fantasien grænsen for en god leg.

Litteratur

- Boldsen, Jesper: Liv og død i middelalderens Viborg. *MIV*, 8, 1978, s. 76-85.
- Bojsen Christensen, Karen Marie: Knogle og tak, Jesper Hjermind m.fl. (red.): *Viborg Sønderø 1000-1300* (= Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 34), 1998, s. 333-48.
- Fabricius, Nina: Leg omkring århundredskiftet, *Arv og Eje*, 1978, s. 7-54.
- Fentz, Mytte: En hørskjorte fra 1000-årene, Jesper Hjermind m.fl. (red.): *Viborg Sønderø 1000-1300* (= Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 34), 1998, s. 249-66.

- Heise, A.: *Diplomatarium Vibergense*, 1879.
- Holm Nielsen, Kirsten, og Per Kristian Madsen: Knoglespil, *Skalk*, 1981, nr. 6, s. 17-18.
- Ingesman, Per: På vej mod reformationen, Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 1, 1998, s. 72-84.
- Iversen, Mette: Perler, rav og spillebrikker, Mette Iversen m.fl. (red.): *Viborg Sønderø 1018-1030* (= Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 52), 2005, s. 481-83.
- Iversen, Mette, David Robinson, Jesper Hjermand og Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid* (= Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 52), 2005.
- Janzten, Conny: Genstande af metal, Jesper Hjermand m.fl. (red.): *Viborg Sønderø 1000-1300* (= Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 34), 1998, s. 185-214.
- Jyske Lov, Ole Fenger og Chr. R. Jansen (red.): *Jyske Lov 750 år*, 1991, s. 243-86.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Middelalderbyen Viborg*, 1987.
- Lindhardsen, Jytte, og Karen Thygesen: *Børn i tid. Barndom og ungdom i 500 år*, 1984.
- Olrik, H.: *Viborg bispens Gunners levned*, 1892.
- Ringgaard Lauridsen, Henning, og Lars Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 1, Oldtid-1726, 1998.
- Roesdahl, Else: Skrift og bog. Tid og fornøjelser, Else Roesdahl (red.): *Dagligliv i Danmarks middelalder*, 1999.
- Tarp, Peter: *Antropologisk rapport*, VSM 09264, Viborg Skt. Drotten, 2010.
- Thomsen, Johs.: Vita Gunneri episcopi Vibergensis, Jesper Hjermand og Kristian Melgaard (red.): *Bisp Gunner - Bisp i Viborg*, 2010, s. 10-27.
- Tilthagen, C.-H.: Barnlek, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 1, 1956, sp. 350.

Noter

Artiklen er forfatterens foredrag på konferencen Urban Archaeology in the Hanseatic Region, VII, Infancy and adolescence, education and recreation, Lübeck 2010.

1. Tarp 2010.
2. Boldsen 1978, s. 76 ff.
3. Olrik 1968, s. 164 ff.
4. Thomsen 2010, s. 22.
5. Jyske Lov, s. 244.
6. Jyske Lov, s. 246.
7. Olrik 1968, s. 155, note 3.
8. Olrik 1968, s. 156.
9. Olrik 1968, s. 156, note 1.
10. Ingesman 1998, s. 198.
11. Heise 1879, kilde 175.
12. Krongaard 1987, s. 67.
13. Fentz 1998, s. 249 ff.
14. Iversen 2005, s. 483-85.
15. Bojsen Christensen 1998, s. 138-39.
16. Bojsen Christensen 1998, s. 139-40.

17. Jantzen 1998, s. 191.
18. Roesdahl 1999, s. 258.
19. Holm Nielsen og Madsen 1981, nr. 6, s. 16-17.
20. KLNМ, 1, Barnlek, sp.350.
21. Således set i børneprogram om Færøerne ca. 1970.
22. Fabricius 1978, s. 18.

Jesper Hjermind. Født 1956. Uddannet som middelalderarkæolog og ansat som museumsinspektør ved Viborg Museum. Har skrevet en række bøger og artikler og stået for formidlingsinitiativer, hovedsagelig med afsæt i Viborg og Viborg-egnens arkæologi, kultur og lokalhistorie. Adresse: Vordevej 50, Vorde, 8831 Løgstrup.

Mogens Chr. Thranes udsmykning i Viborg Sortebrødre Kirke

Når man træder ind i Sortebrødre Kirke overvældes man af interiøret, den smukke sengotiske antwerpener-altertavle og prædikestolen, ligeledes af billederne på inventaret – apostle og profeter på pillerne, evangelister, Moses og Aron ved alteret og sindbilleder på stoledøre og paneler i hovedskib og sideskibe.

Om kirkens udsmykning hedder det i 1768:

Altartavlen af kunstigste billedhuggerværk, givet af højbemeldte konge, er stærkt forgyldt og i 1735 zirligen stafferet på menighedens bekostning. Prædikestolen af billedhuggerarbejde, malet og forgyldt, har kirken selv bekostet... stolene smukt malede med bibelske sindbilleder og sprog.¹

Midtskibet, set fra vest imod øst. Alle stoledørene er prydet med to malerier. (Foto Ole Degn 2011).

Ud over apostle og profeter er der 198 sindbilleder, fordelt dels på panelerne dels med to på hver af stolenes døre. Heraf er nogle nu i kælderen på grund af en senere ombygning, nogle i præsteværelset og to på Viborg Museum. Panelernes billeder er alle indrammet af kartoucher, hvoraf der forekommer tre forskellige typer – to med ovaler med henholdsvis diademhoveder og muslingskaller ovenover og en med ottekantet ramme. Et skriftsted er placeret oven over de enkelte billeder, der for størstedelens vedkommende viser et natursceneri, hvor der ses dyr, planter, hjerter, mennesker eller »hånd fra sky« etc. på baggrund af en blå himmel oplyst af aften- eller morgenrøde, rødt, gult, grønt og blåt. I nogle tilfælde er størrelsesforholdet mellem motiv og landskab meget naturligt, i andre tilfælde er motivet overdimensioneret. Tyngdeloven er undertiden ophævet, så der forekommer en næsten surrealistisk virkning byggende på symboler, der skal give et eller andet budskab.

Ud over disse billeder har den samme kunstner skabt en lignende udsmykning i Nørup Kirke ved Vejle med 37 billeder og i Horsens Klosterkirke med 160 billeder. Udsmykningen i Horsens er senest behandlet i *Danmarks Kirker*, Århus amt, 58-61, Horsens Klosterkirke, Nationalmuseet 2005, hvor samtlige sindbilleder er grundigt gennemgået og vist med relevante forlæg, ligesom der gives en grundig gennemgang af litteraturen, bl.a. om Nørup Kirkes udsmykning.²

Søndre sideskibs sydlige side, set imod øst, med nogle af stoledørene åbne. I baggrunden ses det billede af korsfæstelsen, som Mogens Chr. Thrane leverede i forbindelse med udsmykningen af kirken i 1735. (Foto Ole Degn 2011).

Paneler i sydlige sideskib, fra vest nr. 1, 2 og 3: Her ses de tre anvendte kartouche-typer. Billederne er: 1. »Døden kom ind i verden formædet synden Rom. 5 v. 12«. Adam, Eva og slangen i Eden – syndefaldet. Tolkning: Død. 2. »Jeg sagde til ormen min moder og min søster Job 17 v. 14«. To kranier fyldte med slanger. Tolkning: Død. 3. »De stærkes skjolde er bortkastet 2. Sam. 1 v. 21«. Et skelet stikker en pil i et skjold. Tolkning: Død. (Foto Ole Degn 2011).

Billederne er blevet dateret til 1734-36 og bl.a. blevet benævnt pietistiske emblemer. I det følgende præsenteres baggrunden for decorationen i Viborg, kunstneren, emblemets oprindelse, nogle af de forlægssamlinger, der har været anvendt, billedernes betydningsindhold samt en anden fortolkning af billederne.

Baggrund for udsmykningen

I 1726 brændte en stor del af Viborg, og såvel Domkirken som Sortebrødre Kirke led stor skade. I Sortebrødre Kirke var hvælvingerne styrtet ned og alt inventar ødelagt. Opbygningen forløb over en årrække. Den 28. maj 1729 ankom fra Frederik 4. den antwerpener-altertavle, som endnu ses i kirken, og som tidligere havde stået i Københavns Slotskirke. Den 25. juni 1728, netop to år efter branden, blev kirken genindviet af biskop Johannes Trelund (1669-1735), som ved samme lejlighed omdøbte kirken fra Sortebrødre Kirke til Søndre Sogns Kirke, hvilket navn den bar indtil begyndelsen af 2004, hvor den atter fik sit oprindelige navn.

Det varede dog endnu en tid, inden kirken igen blev, hvad den havde været. Således gik klokkerne ikke før den 17. november 1729. Én af grundene til den lange genopbygningsperiode må søges i den dårlige økonomi. Således måtte nogle borgere i Viborg kautionere for et lån til kirkens udsmykning af stole og paneler:

Til gehejmeråd Gyldencrone og biskop Wöldike. Hvor velmente de fattige Sønder Sogns borgeres intention har været for Guds hus og Sortebrødre Kirkes fornødne ting at anskaffe og den at få prydet og ziret, derom kan såvel i klokværkets støbning, urværkets anskaffelse, som prædikestolens, skriftestolens og dåbens med meget meres staffering og andre bekostninger på kirken være et fuldkommen og uimodsigelig vidne og bevis.³

Menigheden har åbenbart stået bag udsmykningen og genetableringen af kirken.

Iblandt sammes tal har vi underskrevne og den mindste del contribueret, og det af et velvilligt og redebøn hjerte, mer som vi nu haver måttet entrere til at være kautionister for den sidste kirke-zirat til at betale skildrerer Sr. Thrane for stolenes maling i kirken og derfor udlovet 100 rdl., hvilken al sådan stolenes prydelse, som med sognepræstens hr. Christian Sadolins minde, begavelse og hjælpsomme fremme er sket og befordret.

Sognepræsten har åbenbart været behjælpelig med det rent praktiske, sikkert også med at udvælge de billeder og skriftsteder, der endnu kan ses på stolene og panelerne i kirken.

Herefter var det meningen, at stolene skulle sælges til dem i sognet, der var villige til at købe. De derved indkomne penge skulle så gå til stolenes udsmykning. Fra stiftsøvrigheden og biskoppen kom følgende svar af 17. december 1735

... finde vi det aldeles billigt, og for kirken nyttigt og tjenligt, at når borgerne, hver efter sin stand og vilkår såvel som og fra stolestadets beskaffenhed erlægger de sædvanlige stolestadepenge, samme indkommende penge til bemeldte stoles stafferings og betalings anvendelse; helst efterdi kirken intet derved afgår; ... da ingen så lettelig sig noget stade tiltrænge som de ej vedkommer, heller nogen stade blive fratænget, som ham i så måde rette kan tilhøre.

Således kunne der holdes ro og orden i kirken, når hver havde sit stolestade, og betalingen kunne dække udsmykningen af stolene. Der blev

holdt stolestadeauktion i 1736.⁴ I sognepræsten Chr. Sadolins indberetning til de Thura den 22. september 1755 hedder det om kirken, at:

Den [er] nu i året 1735 på samtlige sognefolkenes becostning zirligen bleven stafferet med malerarbejde som kostede 200 rdl.⁵

Således bekræftes dateringen af dekorationstidspunktet til 1735. Thrane akkorderede også med præsten og en del af sognefolkene om staffing af prædikestolen, og i den forbindelse lovede han oven i købet at forære til kirken et skilderi af 20 rdl.s værdi. Dette billede må formodes at være det maleri af Korsfæstelsen med Maria og Johannes, der stadig hænger i kirken. Den 3. oktober 1736 kvitterer Thrane for modtagne 4 rdl. *for solskiven at opsætte og staffere efter nøjeste akkord.*⁶ Fundamentet til soluret var defekt, og da Thrane var ved

*kirkenes staffing, syntes både præsten og sognefolkene, at det var bedst, at den blev opsat, mens vi havde ham ved kirken.*⁷

Det var ikke tilfældigt, at udsmykningen kom til at bestå bl.a. af evangelister, profeter og sindbilleder. Vel var kirken i Vroue blevet dekoreret med

Midtskibets nordlige side, set fra vest imod øst. På pillens panel ses apostelen Jakob den ældre afbildet. (Foto Ole Degn 2011).

sindbilleder eller emblemer på stoledøre og paneler i 1705 og med evangelister og apostle henholdsvis på skibets sydvæg og nordvæg,⁸ og også kirken i Sønderbæk var blevet dekoreret (dekorationen eksisterer ikke mere). Det samme blev Ørum Kirke også i begyndelsen af 1700-tallet, men allerede i slutningen af 1600-tallet var der en dekoration i Sortebrødre Kirke, der formentlig mindede en del om den, der blev udført af Thrane.

Ifølge kirkens regnskab fik Christen maler i august 1689 bl.a.

for alle stolene på begge sider i søndre kapel samt stolehovederne at staffere med oliefarve, såvelsom Arons og Moses billeder at gøre... og det store stykke panel med de fire store profeter på 15 rdl. 2 mk. –

I 1693:

Jesper snedker og hans svend... for panelet med apostlene på at opføre, fæste og gøre til rette.

Den 17. marts 1695:

udgift til panelet for kordøren på begge sider at staffere; blev kong David, kong Salomon, Ezechias, Josias og den emblema om toldereren og Maria gjort, for det at gøre fik Ernst maler 3 rdl. 2 mk.

Den 2. april samme år blev alteret stafferet med de fire historier,

fik Ernst Henrich Gross maler penge 6 rdl.

I regnskabsåret 1703-04

blev gjort en fyldning oven for skriftestolen på nordre side, som Jacobi Major er skildret på. Ernst maler for det at afskildre den apostel Jacobi Major på, samt for at renovere Bartholomeus 4 mk.⁹

I førnævnte Vroue Kirke blev ifølge indskrift pulpituret stafferet 1710 *da mag. Christen Erichsen sognepræst til Sortebrødre Kirke i Viborg var provst i Fjends Herred...* Samme indskrift og årstallet genfindes i forbindelse med prædikestolens staffering. Måske er det Christen Erichsen (1639-1711), præst 1670, der var primus motor ved den oprindelige udsmykning af Sortebrødre Kirke, thi denne, historisk samler, roses som en lærd og gavmild mand, især mod sin egen sognekirke, som han med store bekostninger

lod udsmykke, tårnet forhøje, og overalt meget smukt staffere. Han blev dermed indirekte ophavsmand til den nuværende staffering – en dekoration, der sikkert med Viborg som centrum bredte sig ud først til nogle af omegnens landsbykirker og derefter til Nørup Kirke, Horsens Klosterkirke og Engum Kirke, og som danner grundlaget for en enestående form for kirkeudsmykning, der her i landet kun findes i Jylland.

Maleren Mogens Chr. Thrane (1697-1764)

I Ålum Kirke døbt maler under Fusingø Jens Jensen Thranes (1666-1736) søn den 22. august 1697 med navnet Mogens Christian, sikkert opkaldt efter den i 1694 afdøde stiftamtmand Mogens Christensen Skeel til Fusingø, som havde ladet Jens Jensen Thrane, der nok er vokset op under godset, lære malerfaget. I kirkebogen hedder det:

Jens Jensen kontrafejer værende i Fusing-mølle, hans søn Mogens Christian, som den 11 dicto tilførn var hjemmedøbt, børen af velb. jomfru Birgitte Skeel på Fusing. Fadderne var 1. velb. Otte Thott. 2. Henrik Christopher Wegner, forvalter på Fusing. 3. Kristian Oggesson urtegårdsmand item. [sammesteds] 4. velb. Jomfru Elsebeth Dorothea Lange item. 5. præstens hustru i Bjerregrav Inger Rasmusdatter.¹⁰

Mogens Chr. Thrane har sikkert lært sit fag hos faderen. Og det, han lærte, var det, malerne i provinsen endnu i 1700-tallet beskæftigede sig med, nemlig at restaurere og ommale renæssancetidens kirkeinventar med kraftige farver, samt »efter gammel skik« at male både portrætter og andre skilderier, kirkeinventar og herregårdspaneler.¹¹

Mogens Chr. Thrane fik ligesom faderen fæste og blev boende på Fusingø ejendom i Ålum:

fæster til Sr. Mogens Chr. Thrane i Ålum det hus sammesteds med tilliggende eng på Volstrup kær, som endnu bebos af hans fader Sr. Jens Jensen Thrane, og ved hans død og afgang først antages til beboelse og brug, hvilket hus med sin tilliggende kålhøve og eng, bemeldte Sr. Mogens Chr. Thrane må sin livstid nyde, bruge og besidde, når fornævnte hans fader ved døden afgår, alt med de vilkår, at der deraf svares årlig hus- og arbejdspenge – 2 rigsdaler – samt af engen et pund smør, huset vel vedligeholde og ellers i det øvrige efter Hans Majestæts allernådigste udgangne lov at rette, skikke og forholde, alt under dette fæstebrevs fortabelse. Til indfæstning er mig underskrevne betalt 20, siger tyve,

*rigsdaler, som til indtægt skal blive herskabet underdanigst beregnet. Fussingø den 12. april 1731. Christen Roed.*¹²

Fæstekontrakten underskrives samme dato af Mogens Chr. Thrane, der havde indgået ægteskab den 25. november 1728 med Beate Laursdatter Laurbjerg, datter af sognepræst, sidst i Sønderholm, Laurits Sørensen Laurbjerg og Karen Villadsdatter. Den 31. maj 1739 er sidste gang Mogens Chr. Thrane nævnes i forbindelse med Ålum, idet han da får døbt en datter.¹³

Thrane flytter fra Ålum

Hvornår Thrane flyttede fra Ålum vides ikke; men den 12. december 1741 købte han Slyngborggård i Randers. I 1742 tog han borgerskab i Randers som skildrer og købmand. Købmandsskabet nedlagde han dog allerede i 1743 for alene at ernære sig ved gårdens avl.¹⁴ Fra hans Randerstid kendes en svend ved navn Niels Tannum, der har signeret prædikestolen i Bredsten Kirke, som fik nyt inventar 1742.¹⁵ Thrane solgte Slyngborggård i 1747. Han flyttede sikkert til Ørsted, hvor han var fadder ved en barnedåb i 1750. Her benævnes han som indbygger i landsbyen.¹⁶ I 1752 den 16. maj begravedes Beate Laursdatter Laurberg, »Seign. Mogens Christian Thranes hustru af Ørsted.«¹⁷ Herefter blev Thrane trolovet i Viborg Domkirke med Judithe Juliane Buch og viet samme år den 1. august,¹⁸ men først den 10. december 1754 tog han borgerskab i Viborg.¹⁹ Han boede til leje i ejendommen Sankt Mogens Gade 8. Ifølge mandtalslisten fra 1762 bestod husstanden af ni personer, nemlig foruden Thrane hans hustru, en søn, en datter, en svend, to drenge og en pige samt lektiehører Brinckman.²⁰

Mogens Chr. Thrane døde den 27. august 1764, og blev begravet den 31. fra Gråbrødre Kirke. Han efterlod sig et rigt bo med bl.a. adskillige malerier samt en del tegninger og kobberstykker *som den sal. mand ved hans profession haver betjent sig af*, f.eks. et par bøger med stik af sindbilleder på de fire elementer og de fire årstider, samt *en bog med kobberstykker udi og en ditto mindre*.²¹ Blandt malerierne kan bl.a. nævnes en portrætserie af de oldenborgske konger, som senere tilfaldt Viborg Kommune, og som i dag opbevares på Hald Hovedgård. En tilsvarende serie befinder sig på Vinderslevholm og tilhører Blicheregnens Museum.²² Thrane havde bl.a. to sønner, der fulgte i hans spor som malere. Jens Thrane d.y. (ca. 1729-79), som var en flittig portrætmaler, boede i Nykøbing og senere i Skive, hvorefter han flyttede til Fyn. Der findes malerier af ham på Frederiksborgmuseet og rundt om på herregårde og i privateje.²³ Hans Thrane, borger og maler

i Viborg, blev begravet den 28. marts 1768 fra Gråbrødre Kirke.²⁴ Han var døbt i Ålum Kirke 27. juni 1734 og blev gift den 13. december 1764 i Gråbrødre Kirke. Han tog borgerskab i Viborg den 2. september 1766.²⁵

Værker

Det tidligst kendte værk fra Thrane's hånd er i Vrå Kirke, hvor han i 1722 stafferede altertavlen. I 1725 udbetaltes fra Arendal Kirke i Norge 12. rdl. til kontrafejjer M. Thrane for et alterbillede af den korsfæstede, og billederne til altertavlen i den nærliggende Tromøy Kirke, også fra 1725, er tilskrevet ham, ligesom han har signeret prædikestolen sammested.²⁶ I 1727 signerede han hovedalterbilledet i Børglum Klosterkirke – Nadveren, efter Rubens – og det må antages, at han også stod for resten af stafferingen af den 12 m høje altertavle og den bagved på væggen malede baldakin. Altertavlen i Vestervig Kirke stafferede han i 1735, da den først en kort tid var inventar i Viborg Domkirke. I 1737 malede han sikkert i Nørup Kirke, og 1738 signerede han i Horsens Klosterkirke stolene – hans hovedværk inden for genren, der ligesom i Viborg og Nørup var blevet dekoreret med sindbilleder. Samme år stafferede han altertavlen i Randbøl Kirke, og prædikestolen fik sindbilleder påmalet. I 1739 fik Vejlbj Kirke et maleri forestillende Kristi fødsel.

Fra 1743 var Thrane beskæftiget på Støvringgård Kloster. Klosterets kapel udsmykkede han i tiden 1744-45. Her optrådte han som entreprenør på hele arbejdet, idet han også havde ansvaret for billedhugger- og snedkerarbejdet. 1745 signerede han alterbilledet i Karup Kirke. Randers Hospitalskirke blev i årene 1747-48 restaureret og udsmykket sammen med det øvrige hospital. Her var Thrane også entreprenør på maler- og snedkerarbejdet med bl.a. en ny altertavle og herskabsstol. I 1762 stafferede han prædikestolen i Gerlev Kirke med bl.a. sindbilleder. Museet på Dueholm, Morsland historiske Museum, ejer otte billeder tilskrevet Thrane. Sammen med to, der er gået til grunde, var de skænket til Ljørslev Kirke af konferensrådinde Ulrika Augusta v. Speckhahn. Desuden har Thrane i 1732 malt et portræt af provst ved Randers Hospitalskirke Joseph Brinchman (1690-1742) og et portræt af biskop i Viborg Andreas Wöldike (1687-1770), dateret 1737, i Sankt Olai Kirke i Helsingør; replik, kopi, i Viborg Domkirke. Herudover er der adskillige tilskrivninger, man taler ligefrem om værker i »Thranernes manér« Det formodes også, at Thrane har begået et signeret selvportræt, nemlig en gouache på Rosenborg, hvor en knælende person med et bønsskrift i hånden anmoder Frederik 4. om et embede.²⁷

Forlæg

Ved dekorationen i de tre kirker Sortebrødre, Nørup og Horsens Klosterkirke benyttede Thrane sig af kobberstukne forlæg – de såkaldte emblem-bøger. I 1531 udgav den italienske retslærde Andrea Alciati sit værk *Emblematum liber* og gav herved startsignal til en kolossal udvikling inden for emblemlitteraturen. Hans værk kom i adskillige udgaver og i oversættelser til de europæiske sprog, således i mere end 150 oplag. Værket blev kopieret, eller man overtog emblemerne herfra, som så blev forandret, både hvad angik billeder og disses betydning. Fra Italiens lærde kredse bredte moden sig til Schweiz, Tyskland, Frankrig og Spanien. De franske emblem-bøger blev optrykt i Antwerpen og bredte sig herfra til England. Også Portugal, Danmark og Ungarn bidrog. Udover et stort antal anonyme kendes mere end 600 forfattere, hvis værker udkom i adskillige oplag og oversættelser. Der regnes med et syvcifret antal i tiden fra midten af 1500-tallet til ind i 1700-tallet. Medens de tidligere værker mest var en broget blanding af billedmotiver og betydninger, specialiserede forfatterne sig efterhånden i gejstlige, bibelske, kristologiske og mariologiske emblem-bøger. Jesuitisk ordensemblematik dukkede op, ligesom emblematiske/heraldiske våbenbøger og bøger med erotisk og alkymistisk emblematiske. Endvidere skal nævnes emblemata-sacra genren, der især i denne forbindelse har interesse. Hovedansvaret for dens fremkomst skal ses i den flamske modreformation, hvor man fra jesuitisk hold ud fra den italienske renaissance-emblematiske selv skabte en række markante motiver. Herved opstod en speciel baroksymbolik, der lagde vægten på forholdet mellem Gud og verden, mellem sjælens renhed og sansernes drift.²⁸ Det ægte emblematiske blev herved i nogen grad brudt, hvilket også skete for den form for emblematiske, der er centreret omkring hjertesymboler. Her er der snarere tale om allegori end emblematiske.²⁹ Herudover var der billedbibler som f.eks. Matthias Merians *Icones Biblicae*, og ikke mindst bøger som Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christenthum* (den sande kristendom) og lignende, hvori der også forekommer illustrationer.

Emblem versus devise og sindbillede

Et emblem består af lemma, ikon og epigramma. Denne formelle struktur betegner den strenge udformning, som emblemet fik gennem Alciati. Lemma er et knapt udsagn, hvis indhold giver en sædelig eller etisk sandhed eller et valgsprog eller en leveregel. Lemma må ikke være på mere end fem ord og skal være affattet om ikke på latin så på græsk. Ikon er billedbe-

standdelen i emblemet. Der sættes så godt som ingen grænser for ikonets motiv eller indhold. Epigrammets overskrift, påskrift eller indskrift er den tredje bestanddel i et emblem og samtidig den del, hvis tilstedeværelse adskiller et emblem fra alle beslægtede billedlig-litterære kunstformer. Epigrammets funktion i et emblem er at løse den gåde, der via lemma og ikonet er stillet, eller i det mindste pege i retning af løsningen. Epigrammet må indholdsmæssigt vise hen til løsningen, men i kunstfærdig forklædning. Så snart forklædningen er gennemskuet, er løsningen af gåden nemlig fundet, og derved får det fundne almen karakter. Samtidig indeholder epigrammet en anvisning på at se den rigtige løsning ud fra bestemte synspunkter. I Thranes dekorationer bliver der ikke stillet nogen gåde imellem et latinsk/græsk lemma og billedet-ikonet. Billedet hos Thrane bliver belyst gennem indskriften, der bærer et skriftsteds angivelse, eller skriftstedets angivelse er placeret for sig selv som et tredje led (Horsens). Derfor må det konstateres, uagtet at skriftstedet i Horsens peger i retning af en tredelt størrelse, er der ikke tale om emblemer i definitions-mæssig forstand. Derfor må der søges en to-leddet størrelse, og en sådan findes i devisen, der er karakteriseret ved en forening af ord og billede og for det meste af denne to-delning. Et eksempel kan være et maleri med teksten: *vær tro indtil døden*, hvor billedet viser dødssymboler og en krone. Her vil beskuerens kendskab til bibelsprog få ham frem til den indholdsmæssige sandhed. Imidlertid findes der i Sor-tebrødre Kirke et noget lignende maleri, men her skrives teksten helt ud: *Vær troe indtil døden saa faar du liffsens crone*. Altså ikke en devise, hvilken definition så heller ikke kan finde anvendelse.

Ifølge A. Sahlstedts *Sinnebildkonsten*, trykt i Stockholm 1758, forklares sindbilleder som en smuk og sindrig tanke, fremstillet i nogle figurer med vedføjte skrift. Sindbilleder må være den rette betegnelse for billederne i de tre kirker, da sindbilleder ifølge *Ordbog over det danske sprog*, bd. 18, 1939, sp. 1435-37, betegner 1) en tegnet, malet, plastisk fremstilling, figurer eller billeder, som giver billedligt udtryk for noget, som det ikke er en direkte gengivelse af. Og 2) ting, der opfattes som udtryk for eller ved sin særlige beskaffenhed fremkalder forestilling om noget abstrakt.

Anvendte samlinger af forlæg

Af de samlinger, der indtil videre er fundet anvendt i de tre kirker, indtager Daniel Cramers *Emblemata sacra* den mest fremtrædende plads. Daniel Cramer (1568-1637), teologisk professor og præst, udgav allerede i 1617 i Frankfurt en emblem-bog under titlen: *Societas Iesu et rosae crucis vera in-*

Paneler i sydlige sideskib, fra vest nr. 6: »Medens vi bo i legemet, er vi fremmede for Herren 2. Cor. 5 v. 6«. En vandringsmand. Forleg: Woytt 103. Tolkning: Verden negativ. (Foto Ole Degn 2011).

deholdende 40 gejstlige emblemer fra den hellige skrift. I 1630 fik han udgivet *Octoginta emblemata moralia nova*, som indeholdt sindrige figurer fra Bibelen med skønne anvisninger til sand gudsfrygt. Her imellem udkom *Emblemata Sacra* i 1624, genudgivet 1674, bestående af to dele på hver 50 emblemer. Her er det enkelte billede anbragt i en cirkel med nummer og latinsk hoved. En firsproget tekst ledsager billedet. Hvem kunstneren er vides ikke. Ifølge Lisbeth Juul Nicolaisen kredser Cramer i sit motivsprog i overvejende grad om hjertesymbolet og den dermed forbundne allegoriserende hjertesymbolik. Cramer ville sætte Skriften – Bibelen – og emblematikken i en nøjere forbindelse, og hans emblemer synes at strække sig fra emblemer, der bedst lader sig tolke ud fra en luthersk sammenhæng, til de mere mystisk virkende. Ind imellem disse to yderpunkter ligger alle de mange mellemformer, om hvilke det ofte er vanskeligt at sige, hvor de hører hjemme teologisk. Cramer har som en god luthersk kristen i tidens forstand betragtet livet i verden med al dets møje og fristelse som en anledning for Gud til opdragelse af sine børn. Gud optugter altså sine børn gennem det, der møder dem i tilværelsen. Men i rette forståelse af menneskets tilværelse som forgængelig ligger der for Cramer, som for hans samtidige, en spore til omvendelse og etisk handling. Foruden at verden var den »falske og onde verden«, så var den også et middel for Guds opdragelse, og derfor må den af den kristne nødvendigvis erkendes også som et middel til lutring.³⁰

Stoledøre i midtergangens nordside, fra vest nr. 4 øverst: »Er nogen i Kristus han være et nyt kreatur 2. Cor. 5. 17«. Silkeorm/pupper og silkesommerfugle. Forlæg: Arndt, udg. Stade 1706, ved s. 342. Tolkning: Frelse ved Kristus. (Foto Ole Degn 2011).

Et teologisk indhold er der også i Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christenthum*.

Johann Arndt (1555-1621), generalsuperintendent i Celle og meget inspireret af middelalderlig mystik, udsendte sit værk i årene 1606-10. Hans bog handler om en alvorlig, sand, inderlig hjertebed (omvendelse) og frugterne heraf, og også om den sande tros øvelse og om at gøre alt i kærlighed.³¹

Denne opbyggelsesbog fik først illustrationer i Riga-udgaven 1678. Disse var udtænkte af den svenske kommissær Dunst og forsynet med vers og sindbilleder af den svenske sekretær Meyer, og bønnerne var forfattet af Fischer, generalsuperintendent i Livland.³² Herefter kom den illustrerede udgave med fra ca. 50-ca.70 illustrationer, heraf nogle i dubletter i Tyskland i omkring 75 udgaver og genoptryk, sidst i 1870. Alene i årene 1703-40 kom bogen i 32 udgaver og genoptryk.³³ Alle illustrationerne er indrammede i en kartouche, og ovenover er en sætning eller et spørgsmål af teologisk indhold. Nederst er et bibelcitat, hvoraf en kort sentens uddrages og anbringes under billedet. Herudover er en udlægning af illustration og tekst anbragt uden for kartouchen. Herefter følger et digt.

De tre øvrige værker adskiller sig fra de to foregående ved at være udprægede samlinger af emblemer/sindbilleder, og flere af de 839 illustrationer i *Symbola et emblemata* fra 1705 (2. og 3. udgave 1741 og 1743) er fælles med *Devices et Emblemes* fra 1699, som har 750 illustrationer. At der er tale om udprægede samlinger ses også af, at der er anvendt illustrationer fra andre emblembøger.³⁴

Paneler i nordlige sideskib, fra vest nr. 1: »I skulle afføre det gamle menneske og igen iføre eder det ny«. Slangen der skifter ham. Forlæg i *Symbola et Emblemata*, nr. 613. Tolkning: Bod. (Foto Ole Degn 2011).

Også opbygningen er fælles i ovennævnte værker, med henholdsvis 6 og 15 illustrationer på den ene side, og forklarende tekst på modstående side. L.W. Woytts *Emblematischer Parnassus*, I-III, Augsburg 1727-1730, indeholder i alt 1.500 illustrationer. Til billederne er der indskrifter på fire sprog og dertil på modstående side hørende udførlig forklaring til illustrationerne med vers under på tysk.

Det fremgår af forordet, at kunstnere og andre især har brug for kobberstikkene og indskrifterne, hvorimod et løst tryk, der kunne erhverves af liebhavere, indeholdt åndelige- og verdslige *Moralische Applicationes*. Cramers, Arndts og Woytts illustrationer kunne anvendes direkte af malere på grund af kartoucherne, skriftbåndene etc.,³⁵ og ordene i symbolerne var sat ind i en landskabelig eller interiørmæssig sammenhæng. Dette var ikke tilfældet med *Devices* eller *Symbola*. Her var maleren selv ansvarlig for de eksempelvis landskabelige baggrunde.

Anvendelsen af de enkelte forlægssamlinger

I Viborg Sortebrødre Kirke er der fra Arndt anvendt 23 stk., fra Cramer I 31, fra Cramer II 19, fra *Devices* 3, fra *Symbola* 9, fra Woytt I 4 og fra Woytt II 1; i alt 90 stk. Heraf ses, at Cramer er den mest benyttede efterfulgt af Arndt. Ved en gennemgang af teksterne fra forlæggene og teksterne på bille-

Stoledøre i nordlige sideskib, nordsiden fra vest nr. 1 øverst: »Vær rodfæstede og grundfæstede i kærlighed. Eph. 3. 18«. To hjerter, plante med rodder igennem hvert hjerte, insekter og spindelvæv. Forlæg: Cramer II. Tolkning: Kærlighed. (Foto Ole Degn 2011).

Forlæg fra Daniel Cramer: *Emblemata sacra*, 1624 II, 1. Overskrift: »Radicabor – jeg rodfæstes.« Ephes. 3. 17.: »Gennem kærligheden rodfæstet og grundfæstet«. (Foto Ole Degn 2011).

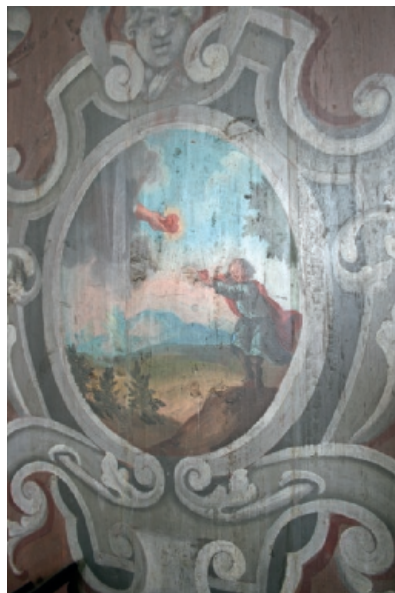
derne i kirken ses der for Arndts vedkommende, at der kun er overensstemmelse i tre tilfælde, hos Cramer I i 17 og Cramer II i 15 tilfælde og *Symbola* i tre tilfælde. Enten er der tale om andre udgaver af forlæggssamlingerne, eller også, nok mere sandsynligt, at det er den rådgivende teologs indflydelse på udvalget, der er gældende. Ud over andre samlinger kan Thrane selv have foreslået nogle, som f.eks. billedet, der viser Sortebrødre Kirke ca. 1735.

Billederne i kirken har flere ensartede symboler, så for overskuelighedens skyld kan de grupperes som følger: Billeder med personer 41 stk., bibelske scener 11, fauna 21, flora 11, hånd fra sky 12, døden 15, hjerte 49, Kristus 13 og andet 25 stk. – altså flest billeder med hjertesymbolet fulgt af personfremstillinger.

Motivsymbolik.

»Hjertet«, undertiden udstyret med et øje, er det mest anvendte. Af en ligprædiken over Ditlev Reventlow fra 1665³⁶ fremgår det, at hjertet betyder menneskets samvittighed og øjet er forstandens lys, eller øjet i hjertet er en klog mands sindbillede, hvilket igen vil sige, at hjertet står for personen og i kirken – den troende.

Paneler i nordlige sideskib, fra vest nr. 15:
»Vi elske ham, thi han elskede os først Joh. 4
v. 19.« Hånd fra sky med lysende hjerte, en
person holdende et hjerte. Tolkning: Troens
gerninger. (Foto Ole Degn 2011).

»Hånd fra sky«. For at afhjælpe standsmæssige urimeligheder, som f.eks. flintestål på marken og flintesten svævende ovenover er »hånd fra sky« opfundet. Hånden fra sky skal anses for at være fæstnet til kroppen.³⁷

»Skelet«. På panelerne i søndre sideskib (den tidl. mandsside) er afmalet en veritabel dodedans. I bogen *Memento Mori* (kom i hu, du skal dø) fra 1614 hedder det, at de gamle forfædre har afmalet døden som en nøgen benrad uden kød eller hud, og de har afmalet den med en pil i den ene hånd for at tilkendegive hans egenskab som skytte eller jæger.³⁸ Skelettet er altså symbol på døden, og med pilen er han symbolet på jægeren, der jager alle og enhver.

»Kristus og kvinden«. Dette motiv er blevet forklaret således:

De, som plejer at fremstille den evangeliske lære i kobberstykker, afbilder en troende sjæl i en kvindes skikkelse, og det med sådanne omgivelser, at man straks kan forstå meningen dermed... de afbilder en kvinde, som med tilhyllet hoved ligger på sit ansigt for den korsfæstede frelser, for at fremstille den bodfærdige sjæl. De afbilde atter en kvinde, som liggende på knæ har omfavnet Kristi kors og lagt sit hoved på hans sårede fødder, medens hans bloddråber flyder ned over hende, for at fremstille den troende og retfærdiggjorte sjæl. Eller de male en kvinde, som sidder under et skyggefuldt og frugtbart skønt træ på en grøn plads

Paneler i nordlige sideskib, fra vest nr. 22: »Dine døde skulle leve Es. 16-19.« Skeletter på kirkegård uden for en bymur, himmelsk lys, basuner – opstandelsen til dommedag. Tolkning: Salighed. (Foto Ole Degn 2011).

Paneler i sydlige sideskib, fra vest nr. 13: »Et menneske er lig forfængelighed, hans dage er som en skygge. Ps. 144 v. 4.« En genius, der blæser sæbebobler. Tolkning: Memento mori – husk du skal dø. (Foto Ole Degn 2011).

ved en frisk og liflig kilde, i hvis skød træets frugter falde, for at vise en i Jesus fornøjet og glad sjæl.³⁹

Heraf ses at kvinden opfattes som symbol på sjælen.

Ud fra ovennævnte symbolers betydning anes det, at kirkegængerens skal indgives en bestemt religiøs opfattelse ved at betragte sindbillederne, hvori den troende/sjælen bliver udsat for allehånde tilskikkelser, bl.a. via hånd fra sky, og hvor døden lurer, men hvor Kristus og dermed frelsen også er til stede.

Tolkning ud fra billede, tekst og eventuelt skriftsted

Begrundelsen for at inddrage alle tre elementer kan illustreres ud fra et eksempel. Her er teksten: *Vær troe indtil d[ø]den Apoc.2,10*. Billedet viser to hænder fra skyer, der mødes under et hjerte, som er gennemstukket af

en spade og en hakke. Ovenover ses en krone. Symbolerne i billedet er følgende: hjertet = samvittigheden/den troende; hakken og spaden = begravelsesredskaber/døden; men ved at inddrage skriftstedet Apoc. 2,10 (Johs. åbenbaring) fås: *Vær tro indtil døden, så vil jeg give dig livets krone*. Herved inddrages den afbillede krone, som bliver livets krone, og tolkningen bliver da, at den troende (hjertet) skal bevare sin tro til døden (hakken og spaden), hvorefter han/hun vil få det evige liv, livets eller den uvisnelige krone. Den endelige tolkning bliver da, at bestandighed i troen medfører saligheden.

Tolkningerne kan da grupperes som følger: Dyd 37 stk., frelse 28, død 24, verden negativ, nåde 14, Guds beskærmelse 13, salighed 11, fortabelse seks, dom fem, frelse ved Kristus, troens gerninger, Kristus/vejen fire, anger, Kristi efterfølgelse tre, troens frugter to, enhed i tro, åndelig strid, bøn om frelse, andagt, pønitense et stk.; i alt 179 stk. Ikke alle billeder har kunnet tolkes, bl.a. på grund af manglende tekst.

Ved at sammenlægge frelse og frelse ved Kristus bliver de mest repræsenterede grupper 1. dyd, 2. frelse, 3. død, 4. verden negativ, nåde, 5. Guds beskærmelse og 6. salighed.

Både i Viborg, Nørup og Horsens kirker lægges der mest vægt på de kristne dyder, og Viborg og Horsens følges ad, hvad angår frelse og død; dog er der overvægt i Viborg, hvad angår frelse. Salighed og Guds beskærmelse er grupper, der anvendes i Viborg og Nørup, men kun i ringe omfang i Horsens. Endelig er fortabelsen bedst repræsenteret i Nørup.

Det teologiske klima i Viborg

Den egentlige såkaldte pietisme kan føres tilbage til sin historiske manifestation – til det propagandaskrift, som præsten Philipp Jacob Spener (1635-1705) udgav i året 1675 med titlen *Pia Desideria* – fromme ønsker. Dette programskrift kom i en fortale til en udgave af Johann Arndts postil. Biskop i Viborg Johannes Trelund (1660-1735) havde i Berlin truffet Philipp Jacob Spener, hvilket fik betydning for ham i hans senere virksomhed, idet han hørte til det første hold teologiske professorer herhjemme, der uden selv at være pietister stillede sig mildt dømmende over for denne livsretning. I 1724 blev han udnævnt til biskop i Viborg – et misgreb, som forbitrede resten af hans liv.

*Ikke nogensinde har man set en biskop, der ivrigere og idelig har prædikeret Ordet, holdt ved i tide og utide, straffet og formanet med al langmodighed og lærdom.*⁴⁰

Under hans visitatser blev menigheden påmindet om at holde fast ved

*de sande ords form i tro og kærlighed, som er i Kristus Jesus og om falske brødre, som forvender Kristi evangelium, vilde søge at drage dem derfra, og i at love dem frihed, ville gøre dem til trælle, så dog at blive bestandig i de ting, som de havde lært... videndes, at, dersom de blev i Kristi ord, da var de sandelig hans disciple.*⁴¹

Her ses en kraftig hentydning til pietisterne – »de falske brødre«.

Om denne karakteristik af Trelund, som stiftsprovsten, den lærde Chr. Lassen Tychonius (1680-1740), fremkom med i sin ligprædiken over den afdøde biskop, kan tages for pålydende, kan diskuteres, men selv var han en meget kraftig modstander af den pietistiske strømning.⁴²

Kongen og hans rådgivere ville gennemføre statspietismen, naturligvis først og fremmest i hovedstaden. For at opnå dette mål ville de anvende mænd, der kunne fremme en rolig vækkelse og

*ikke få antipietister blev således forfremmet, for at de kunne fjernes fra København... I juli 1735 blev Holmens provst Andreas Wöldike (1687-1770) tvangsforfremmet til biskop i Viborg.*⁴³

Således kom der til at sidde en udpræget antipietist i Viborg bispestol.

Sognepræst ved Sortebrødre Kirke Christian Albert Sadolin (1700-74) spillede som tidligere nævnt en aktiv rolle ved dekorationen af sin kirke. Det kan ikke påvises, at han har haft pietistiske sympatier, før han den 19. september 1736 fik Jacob Jacobsen Graae som kapellan. Denne var pietist, og ifølge Thjerrings skildring *brugte Gud denne (Graae) dyrebare mand som et middel til hans (Sadolins) omvendelse.*⁴⁴ Men denne omvendelse skete først efter fuldførelsen af dekorationen i kirken, og det har i alle tilfælde været tvivlsomt, om sognepræsten egenhændigt kunne få lov til at give udtryk for sin teologiske holdning uden bispens accept. Som et eksempel herpå kan nævnes, at den pietistsindede Århusbisp Peder Hygum (1692-1764) personligt selv ville meddele sin resolution om udvælgelsen af indskrifter, billeder og lignende, da Thrane skulle udsmykke Hospitalskirken i Randers 1747-48.

Teologisk baggrund for udsmykningen

1730'erne er den tid, hvor malerierne skabes, og det er samtidig den tid, hvor pietismens brydninger med ortodoksien foregår, støttet af kongen ef-

ter den foregående vækkelse fra ca. 1720 og fremefter. Ortodoksien havde bygget den teologiske videnskab på skriften som selv skabende den viden, der er tale om i teologien. Pietismen derimod gik ud fra erfaringen og betragtede den enkeltes oplevelse som grundlæggende for den religiøse indsigt. Den teologiske fremstilling kom derfor fortrinsvis til at beskæftige sig med den empiriske religiøse erfaring, ligesom den teologiske videnskab regnedes for afhængig af den »genfødtes« erfaring for at kunne tilegnes.

I pietismen koncentrerer teologien omkring frelsespørgsmålet. Interessen samler sig om de spørgsmål, der umiddelbart sigter på den enkeltes omvendelse eller livsførelse.⁴⁵ Det gamle Testamente tilkendes kanonisk ret, men underordnes Det nye Testamente. Visse dele deraf kritiseres som stridende mod moralen. Pietismens leder i Halle, August Hermann Francke (1663-1727), opstiller som en regel, at den kristne skal kunne pege på en bestemt afgrænset omvendelse, fremkommet ved en gennem lovens prædiken fremkaldt indre krise – bodskampen. Ved denne tilstand ledes mennesket til en beslutning om at bryde med verden og begynde et nyt liv. I det nye liv skal ånden dirigere livet i alle enkeltheder. Det naturlige bliver derfor betragtet som noget syndigt, og den fromme må undgå alle fornøjelser. Dans, spil og teater anses for at være synd.

For ortodoksiens vedkommende er det derimod loven, der stadig skal drive på mennesket, så det ikke efter én gang at være omvendt fra synd skal falde tilbage heri med derpå følgende Guds vrede og unåde.

Loven dominerer over evangeliet som vejen eller midlet til boden med dens anger og tro. Bodsprædiken lokker derfor gennem loven eller strafprædiken til bod. Hertil anvendes især de talrige domsudsagn fra Det gamle Testamente og derudover de apokryfiske bøger. Af Bibelens bøger kan eksempelvis Sirachs Bog nævnes som værende anvendt.

Det er altså gennem loven og evangeliets virke – og kun herigennem – et menneske bliver omvendt og overgår fra dødens åg og vredens tilstand til livet. Dette kaldes også bod (poenitentia). Troens frugt bliver gode gerninger, og deres mål bliver Guds ære og næstens velfærd.

Den tyske teolog Johan Gerhard (1582-1637), den betydeligste dogmatiker i ortodoksiens periode, skriver i *Almindelige regler for et gudfrygtigt levned* følgende:

Lad det være din stadige aftentanke, at døden kan komme i denne nat, og atter din morgentanke, at den kan overraske dig inden dagen hælder. Opsæt ikke til i morgen din omvendelse og dens værdige frugter, de gode gerninger; thi uvis er den dag i morgen, men den truende død er altid vis... det er helt uvist, om den unge opnår en høj alder, men uimodsigeligt vist er det, at fordærvelse

Paneler i sydlige sideskib, fra vest nr. 18: »Jeg pines svarlig i denne lue Luk: 10 v. 24«. Et menneske i et bål – Helvede. Tolkning: Fortabelse. (Foto Ole Degn 2011).

er ham beredt, hvis han er ubodfærdig... dø hver dag i dit liv bort fra dig selv og dine synder, så vil du i døden kunne leve for Gud. Lad dit sindelag røbe barmhjertighed, dit åsyn velvilje, din opførsel ydmyghed, din omgængelse beskedenhed, din trængsel tålmodighed! I fremtiden... er der tre ting, du stedse bør komme i hu, nemlig: døden, denne forskrækkelsens konge, den forfærdelige dom og de evige helvedesstraffes ulidelige kvaler... Tænk på din synd, så du angrer den, på din død, så du lader synden fare, på Guds retfærdighed, at du må nære en sand frygt, på Guds barmhjertighed, at du ikke må fortvivle... Drag dig så meget, du kan, tilbage fra verden, og lad dit liv ganske være indviet til Herrens tjeneste... Lad hellig betragtning fremkalde selverkendelse i din sjæl, og selverkendelsen igen sønderknusende anger, og angeren andagt og andagten bøn.⁴⁶

De fornemste årsager, som skal bevæge til bod er ifølge den anden store tyske teolog Johann Arndt 1. Guds store barmhjertighed, 2. Kristi venlighed og dyre fortjeneste, 3. Den skrækkelige straf og trussel, 4. Døden, 5. Den yderste dom, 6. Helvede og 7. Den evige glæde.⁴⁷

Der ses i Sortebrødre Kirkes program for sindbillederne – i øvrigt også for de to andre kirker – med dyd, død, frelse og den negative verden en klar forbindelse til J. Gerhards oven for citerede skrift, hvor netop disse elementer er omhandlede. Dette bekræftes yderligere af, at loven i ortodoksien vedblivende skal drive på den omvendte, hvilket legitimerer brugen af f.eks. »dødedansen« i de tre kirker.

Til yderligere bekræftelse heraf kan fordelingen af skriftsteder fra Gamle Testamente og Nye Testamente inddrages. Af Gamle Testamente er i Viborg anvendt 84, hvoraf tre er fra Jobs Bog, to fra Sirachs Bog og 48 fra Davids Salmer. Fra Ny Testamente er anvendt 85 stk., hvoraf brevene udgør 56 og evangelierne 23. Lignende ses i Horsens. Dermed ses en klar overvægt af Gamle Testamente i forhold til evangeliet, hvilket sammenholdt med anvendelsen af Sirachs Bog bekræfter indflydelsen fra ortodoksien. Også anvendelsen af forlæggene fra Cramer og Arndt, hvis indhold er ortodoks bodsfromhed med deraf følgende frugter, peger i retning af ortodoksiens bodsfromhed, som værende grundlaget for udsmykningen.

På grundlag heraf kan udsmykningen, der sikkert følger den tidligere fra ortodoksiens periode, benævnes »ortodoksiens sindbilleder«.

Den litterære baggrund for udsmykningens karakter

Johann Arndt kan også inddrages ved betragtning af malerierne.⁴⁸ Som tidligere nævnt, har langt de fleste malerier landskabelig baggrund. Det er i naturen, »handlingen« udspilles. I én af illustrationerne til Arndts 4. bog om Den sande kristendom, der i sin første danske oversættelse 1618 fik titlen *Liber natura eller naturens spejl. Hvorledes verden, som naturens store bog, efter kristelig udlæggelse vidner om Gud*, ses et par briller. Forklaringen til illustrationen lyder:

Her er en brille, gennem hvilken man ser på noget og tydeligere erkender det: Altså skal skabningerne være vore geistlige briller, gennem hvilke vi skal se på deres Skaber, og elske den samme desto mere.⁴⁹

Heri ses en mulig forbindelse til naturgengivelsen og i det hele taget til den store anvendelse af flora og fauna, som ses i de tre kirkers billedverden.

Stoledøre i sydlige sideskib, sydsiden, fra vest nr. 3
 øverst: »Ingen kommer til Faderen uden ved mig.
 Johs. 14 v. 6«: Ørn med to unger på ryggen flyver
 mod himmelsk lys. Forlæg: Arnd (Arndt): Vier
 Bücher vom wahren Christenthum, Stade 1706,
 tekst: »Hvem der følger mig ser da lyset«, Johs. 8
 v. 12. Tolkning: Frelse. (Foto Ole Degn 2011).

Forlæg fra Johann Arnd (Arndt): Vier
 Bücher vom wahren Christenthum, Stade
 1706, ved s. 232. (Foto Ole Degn 2011).

Også ved teksternes brug kan Arndt inddrages. I regler for et kristeligt levned hedder det:

Til at befordre gudfrygtighed er det dernæst såre tjenligt, at man har andægtige og trøstelige regler for øje, navnlig sådanne, som man kan rumme i hukommelsen og ofte tænke på. Men de rette regler for et kristeligt levned er de, som lære mennesket at kende sit eget intet og sin skrøbelighed, som retteligen under- vise og trøste en kristen i dette stykke, som plante kærligheden i hjertet, virke tålmodighed, befordre andagten, styrke taksigelsen, dæmpe synden, optænde ydmygheden og frem for alt bevare troen.⁵⁰

Sammen med den øvrige udsmykning i kirken indgår sindbillederne i et hele, som Arndt skriver i sin udlægning af Davids 74. salme:

de smukke bibelske historier, således afmalet, skal være dit hjertes smykke og ihukommelse.⁵¹

Afslutning

I sin artikel om Thranerne skriver Chr. Elling, at ved udsmykningen blev hele kirkerummet

som en broget billedbog, allegorier og deviser på stoledørene, Moses og Aron, profeter, evangelister og apostle på væggenes og pillernes panelfyldninger; også felter med ren ornamenteret dekoration -berainsk båndværksstil – forekommer. Interiøret får præg af gejstlig salon, med terracottarødt som farvedominans... Disse billeder med de blånende baggrunde er ikke sjældent helt duftige i det landskabelige, der overhovedet spiller en stor rolle.

Før branden i 1726 ser det ud til, at Sortebrødre Kirke havde en dekoration meget lig den nu kendte med sindbilleder, apostle, profeter etc. sikkert foranlediget af provsten Chr. Erichsen. Efter branden ville man så formentlig lade sig inspirere heraf, og derfor fik kirken den udsmykning, der kendes i dag. Traditionen blev bibeholdt ved hjælp af forlægsværker, der også var kendte og måske anvendte ved den tidligere dekoration, vel i sidste fjerdedel af 1600-tallet. Og sammen med præsten Chr. Sadolins udvælgelse af forlæg, tekster og placering gjorde Mogens Chr. Thranes kunstneriske virke, at kirkens indre i dag via sindbillederne giver et fuldgældigt billede af den lutherske ortodoksis bodsfromhed, som den gav sig udtryk i 1700-tallets første halvdel.

Litteratur

Der henvises generelt til: *Danmarks Kirker. Horsens Klosterkirke*, Nationalmuseet, 2005, især siderne 5814-48, *Weilbachs Kunstnerleksikon*, 4. udg., 1994-2000.

Chr. Elling: Thranerne, *Tilskueren*, 1934, s. 233-52.

Merete Bergild og Jens Jensen: Mogens Christian Thranes udsmykningsarbejder i Randers Hospitals Kirke og Støvringgård Klosters kapel, *Fra Randers Amt*, 1985, s. 52-64, Jens Jensen: Malerfamilien Thrane på Fusingø, *Fusingø*, red. Frits Nicolaisen og Palle Schødt Rasmussen, Randers Amts Historiske Samfunds skriftserie, 3, 1989, s. 125-44.

Endvidere er benyttet Kent Jensen: *Mogens Christian Thranes sindbilledlige udsmykninger i Nørup Kirke, Viborg Søndre Sogns Kirke og Horsens Klosterkirke*, utrykt hovedfagspeciale i kunsthistorie, 1985.

Noter

1. Erik Pontoppidan: *Danske atlas* 4, 1768, s. 621 f.
2. *Danmarks Kirker*, Århus amt, s. 5815-45.

3. Viborg bispearkiv, Kopibog 1726-36, f. 4009-13, Landsarkivet for Nørrejylland.
4. A. Köcher: *Viborg Søndre Sogns Kirkes historie*, 1929, s. 64.
5. Viborg bispearkiv, Indberetninger 1663-1798, Indberetninger til Thura, Landsarkivet for Nørrejylland.
6. Viborg Søndre Sogns kirkeinspektionsarkiv, Regnskab ca. 1727-1833. Landsarkivet for Nørrejylland.
7. Samme, 14. maj 1738, Forklaring til udgiftens 3. post.
8. Jens Jensen: Christen Pedersen Lyngbyes sindbilledlige udsmykning i Vroue Kirke, *Ski-vebogen*, 1985, s. 102-23.
9. Viborg Søndre Sogns kirkeinspektionsarkiv, Regnskabsbog 1684-1746, Landsarkivet for Nørrejylland. Christen Maler er sikkert identisk med Christen Pedersen Lyngbye, se note 8. Ernst Henrich Gross, maler i Viborg, kendes fra Fly Kirke, hvor han 1694-95 ifølge regnskab stafferede et pulpitur med apostle, hvoraf fire er bevaret i kirken.
10. Bjerregrav, Ålum og Tånum kirkebog. Landsarkivet for Nørrejylland.
11. Chr. Axel Jensen: Maling og staffering i gamle dage, *Håndværkets bog – malerfaget*, 1936, s. 398 f.
12. Fussingø godsarkiv. Fæsteprotokol fra Fussingø gods 1719-1868, fol. 46, Landsarkivet for Nørrejylland.
13. Som note 10.
14. Randers rådstuearkiv, Borgerskabsbog for Randers 1722-96.
15. Venligst meddelt af kirkemaler G.N. Kristiansen.
16. Ørsted kirkebog, Landsarkivet for Nørrejylland.
17. Samme.
18. Viborg Domsogn, Kirkebog 1726-79, Landsarkivet for Nørrejylland.
19. Otto v. Spreckelsen: *Viborg bys borgerbog 1713-1830*, 1955, s. 104, nr. 523.
20. Mandtal over Viborg købstads indvånere over 12 år indhentet ifølge forordningen 23. september 1762 i Hald og Skivehus amters ekstra-skatte-regnskab 1728-62, Landsarkivet for Nørrejylland.
21. Viborg byfogedarkiv, Skifteprotokol 1764, fol. 637b-643b, Landsarkivet for Nørrejylland.
22. Jens Bergild: Mogens Chr. Thranes kongerække på Vinderslevholm, *Brudstykker fra Blicheregnen*, 2003, s. 7-17.
23. Der findes også portrætter af Jens Thrane d.y. på Blicheregnens Museum og Viborg Museum, se Jens Bergild: Jens Thrane d.y. Portræt af Mette Elisabeth Schinkel, *Brudstykker fra Blicheregnen*, 2004, s. 32-36.
24. Viborg Gråbrødre kirkebog, Landsarkivet for Nørrejylland.
25. Se note 18.
26. Sigrød E. Nilsen: *Glemte mestere. Kirkekunst i gamle Nedenes prosti*, 1992, s. 62-64. Venligst meddelt af Ebbe Nyborg.
27. E.F.S. Lund: *Danske malede portrætter*, 1895, III, Rosenborg, s. 5. Billedet må være malt før 1730, da kongen døde dette år.
28. Lisbeth Juul Nicolaisen: Emblemmaleri i danske kirker, *Kirkehistoriske Samlinger*, 1969, s. 128 f.
29. Sammesteds.
30. Nicolaisen 1969 (se note 28), s. 131.
31. Johann Arndt: *Samtlige bøger om den sande kristendom* (1764), Bergen 1868, s. 3 f.
32. W. Koeppe: *Johann Arndt* (1912), Aalen 1973, s. 148.
33. J. Landwehr: *German emblembooks 1531-1888*, Utrecht 1972, s. 28 ff.

34. Sammesteds, s. 113 og 142.
35. Eksempelvis kan en direkte anvendelse af Cramers illustrationer ses på Koldinghus Museum, jfr. S.H. Bruland: Om noen emblem-malerier fra Brande kirke, *Museet på Koldinghus*, 1979-80, s. 31 ff.
36. Ligprædiken over Dittlef Reventlow, Kiel 1665, S. Clotz: *Geistliche Cypressen Kränzlein*, Lübeck 1669.
37. A. Sahlstedt: *Sinnebildekonsten*, Stockholm 1758, s. 49.
38. Hans Hansen Skonning: *Memento mori*, Rostock 1614, s. 23-24 og 30.
39. Chr. Scriver: *Sjæle-Skat*, II (1675-92), 1892, s. 424, § 1.
40. Christen Lassens Tychonius: *Registrering over et guds barns hellige ønsker*, den 5. juli 1735.
41. Sammesteds.
42. M. Neiiendam: Erik Pontoppidan, 2, 1933, s. 259 f., note 183.
43. Sammesteds, s. 47.
44. A. Heise: J.P. Thjórings skildring af viborgensiske personligheder i forrige århundrede, *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 4, 1872-73, s. 332.
45. Angående teologien, se H. Ivarsson: *Predikans oppgift*, Lund 1956, og B. Hägglund: *Teologiens historie*, Lund 1971.
46. Johann Gerhard: *Opbyggelige betragtninger* (1627), 1853, s. 115 ff.
47. Som note 30, s. 187.
48. Arndts bog *Vier Bücher vom wahren Christenthum* vandt først og fremmest udbredelse hos småfolk, og i slutningen af 1600-tallet fik den på ny stor udbredelse takket være den opvågning religiøsitet.
49. Johann Arndt: *Vier Bücher vom wahren Christenthum*, Schiffbech bei Hamburg u.å., s. 640.
50. Johann Arndt: *Samtlige bøger om den sande kristendom tilligemed hans Paradis-Urtgård* (1764), Bergen 1868, s. 624.
51. Johann Arndt: *Auslegung den gantzen Psalters David*, Lüneburg 1644, s. 651.

Jens Bergild. Født 1946. Cand.phil. i kunsthistorie. Har skrevet artikler om kirkeinventar og malere og billedhuggere efter reformationen i en række årbøger, i *Fussingø*, 1989, i *Rosenholm*, 1991, i *Synligt og usynligt, studier tilegnede Otto Norn*, 1990, i *Fra Viborg Amt* 1984, 1987 og 1993 og i *Weilbachs Kunstnerleksikon*. Adresse: H.C. Andersensvej 14, st.tv., 8800 Viborg.

Frederik Schinkels teglværk på Hald

Oprettelse og produkter fra teglovn

Teglbrænding ved Hald går langt tilbage i tiden. Der blev solgt teglsten fra Hald i midten af 1500-tallet,¹ og stenene til de middelalderlige borge ved Hald er sikkert også brændt i nærheden. Men hverken arkivalier eller arkæologiske undersøgelser har endnu vist vej til disse tidlige ovne.

Men omkring 1756 lader godsejer og landsdommer Frederik Schinkel (1719-94) oprette en teglovn i Hald Ege.² I 1761 kan han derfor levere mursten til opbygning af en ny teglovn ved Frederiks. En ovn, der skal brænde sten til kolonigårdene på heden. Han leverer tagsten til Frederiks Kirke i 1765, og i 1769 opfører han klokketårnet ved Finderup Kirke.

Halds nuværende hovedbygning er opført omkring 1789 af røde mursten, der er brændt i gårdens teglovn.³ De har modstået århundredernes slid, idet der kun er sket reparationer, hvor ændringer i bygningens funktion har medført flytning af døre og vinduer. Murstenenes farve er brunrød med små nister af hvide mineraler. Måling af murstenenes størrelse i hovedbygningen⁴ viser værdier, der fordeler sig omkring 24,7 x 11,6 x 5,9 cm, hvilket tyder stærkt på, at teglværket efter datidens mål har sigtet efter et modul på 9½ x 4½ x 2¼ tomme. Der er ikke den store variation i stenenes størrelse. Målingen viser, at 90 % af stenene har en længde på 24,0-25,3 cm, en bredde på 11,2-12,0 cm og en højde på 5,5-6,1 cm.

Murværk i Hald Hovedgård med mursten fra 1780'erne.

Tagsten med Hald stempel. Tagstenen lå på det gamle vaskehus, indtil der kom nyt tag på i 1986.⁵

De oprindelige tagsten på hovedbygningen er sikkert også af egen produktion. Selv om de færreste mindre teglværker ville binde an med at fremstille tagsten, ved vi, at Hald godt turde på den tid. For dels har vi dokumenterne, der fortæller om tagstenene til Frederiks Kirke i 1765, og dels er der bevaret en enkelt vingetagsten på Hald Hovedgård med Halds navn stemplet ind i undersiden. Tagstenen har en typisk 1700-tals »nakke«, og kan udmærket være fra hovedbygningens opførelse.

Vidnesbyrd om teglovnens funktion

Der er gennem årene spredte vidnesbyrd om teglovnens funktion. I 1829 bestiller herredsfoged Bülow 16.000 mursten til en skakt ved Mønsted Kalkgruber. Men de 5.400 bliver kasseret af køber, da han kun finder dem halvbrændte. Steen Steensen Blicher udgiver i 1839 en beskrivelse af Viborg Amt i Det Kongelige Landhuusholdnings-Selskabs serie af amtsbeskrivelser. Bogen handler mest om natur og landbrug. Men kapitlet »Binæringsveje« omfatter teglbrænding. Her nævnes Hald blandt amtets seks største teglværker. Men der er desværre ingen detaljer om driften eller produktionen.⁶

Teglloven har været af samme type som denne fra Bladstrup Teglværk. Ovnkammeret er åbent opadtil, men hen over ovnen og arbejdsområdet uden om ovnen er der en teglhængt tagkonstruktion. Bladstrup Tegllovn er flyttet til Den Fynske Landsby i Odense.

I perioden fra 1824 til 1848 indberetter proprietær Jacob Rosborg trofast hvert år sin produktion til Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet.⁷ Han oplyser, at ovnen kan brænde ca. 30.000 mur- og tagsten pr. brænding. I de første indberetninger beskrives stenene som røde, men fra 1827 kaldes de blot mursten og tagsten. I 1833, 1839 og 1845 brændes overhovedet ikke, men ellers brændes to-tre ovnfulde hver sommer. Rosborg har ansat fire-fem arbejdere om sommeren og benytter to heste. Til produktionen bruges 150 læs ler og 20 favne ege-knippebrænde⁸ til hver brænding. Brændet kommer fra Rosborgs egne skove.

I forbindelse med salget af Hald i 1847 oplyser Jacob Rosborg, at teglværket brænder tre-fire ovne årligt, hver indeholdende ca. 28.000 sten. Ved vurderingen i forbindelse med salget, skønnes teglværkets værdi forringet, da der er anlagt et større teglværk nær Viborg. Men det forskrækker dog ikke den nye ejer nok til at standse produktionen. Til Industriindberetningen for året 1848 melder forpagter Jensen, at værket beskæftiger tre daglejere og har produceret 80.000 sten. Til produktionen har det ikke været nødvendigt at indkøbe indenlandske eller udenlandske materialer.⁹

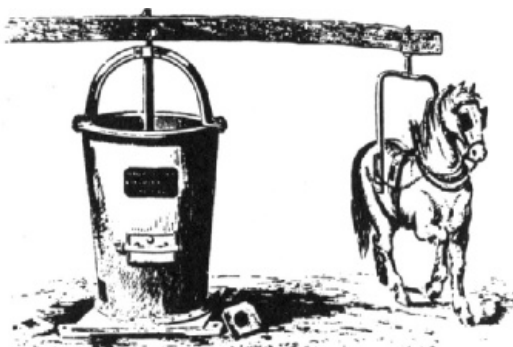
Men i årene efter sker der en udvikling. I 1853 udbyder godsejer Krabbe i dagspressen mursten, tagsten, brøndsten, fliser og krybbe af

udmærket kvalitet.¹⁰ Netop fra årene 1853 til 1856 har vi mulighed for et mere detaljeret indblik i teglværkets hverdag. Der er nemlig bevaret en lille samling regnskaber og breve vedrørende teglværket i Hald godsarkiv¹¹. Tyskeren J. J. Schmidt er nyansat forpagter af teglbrændingen. Han kommer tilrejsende i marts 1853 for at gøre klar til brændingens start i maj måned. I efteråret eller vinterens forløb har godssets folk gravet ler. Og smedemester Svendstrup har fremstillet en lermølle (leræltmaskine). Den nye teglmester ønsker dog møllen bygget om efter sit hoved. Det fraråder forhandleren, da leret så kun bliver halvt æltet. Og i øvrigt er det en almindelig erfaring blandt teglværksejere, at nye mestre ønsker maskiner ændret – men dog bliver tilfredse med det bestående, når de lærer leret på stedet bedre at kende. Ovnene er blevet bygget større, så den nu kan tage 50.000 sten pr. brænding, og i de følgende år brændes årligt 400.000-450.000 mursten, 7.000-17.000 tagsten og 8.000-25.000 brøndsten.

Teglmesteren får betaling for den årlige produktion og løn for arbejdet med at udlevere sten til kunderne. Til gengæld lønner han selv sine arbejdere.

Fra april til oktober får han leveret rugbrød fra bager Klitgaard i Viborg, kolonialvarer, 80 kg smør og 110 liter brændevin (7½ %) fra købmand Sandberg i Viborg og kartofler m.m. fra Hald. Teglmesteren rejser hjem igen midt i oktober, og teglværket står således tomt om vinteren. Måske ikke helt uventet sker der derfor tyverier fra værket i vinterens løb. Teglmesteren vender tilbage midt i april.

To lister viser navne og titler på 45 personer, der køber teglprodukter i 1853. En tredjedel af stenene bliver leveret igennem købmand A.W. Sandberg, mens resten bliver solgt direkte fra værket. Papirerne i arkivpakken handler således om teglmesterens forhold til Halds ejer, proprietær

Tidlig udgave af en leræltmaskine (lermølle). Hesteomgangen trækker akslen, der er forsynet med blade, som ælter leret. Det æltede ler presses ud fornedet.

Typisk udseende af bygningen over en teglovn fra første halvdel af 1800-tallet. Bladstrup Teglværk.

Krabbe, til leverandørerne og til kunderne. Derimod står der intet om teglmesterens aftaler med hans arbejdere. Men der er vi så heldige, at der i 1855 bliver foretaget en landsdækkende industritælling. Den fortæller, at værket beskæftiger ni voksne mænd til en løn af syv til ni skilling pr. dag. Den årlige produktion anslås at have en værdi på 5.000 rigsdaler. Der anvendes ingen vind-, vand- eller dampmaskiner, idet trækraften udgøres af tre heste. Den nye leræltmaskine bliver også nævnt.¹²

Endnu i 1874 brændes årligt 500.000 sten ifølge M. E. Gulddal¹³. Imidlertid er det påfaldende, at der intet står om værket i de to store landsdækkende tællinger over arbejderbefolkningens vilkår og over industrier og industrilignende håndværk i 1871-72.¹⁴ Det kan tyde på, at Gulddals oplysninger er nogle år ældre, og værket i virkeligheden er nedlagt før ca. 1872.

Teglbrændingen

I hele driftsperioden foregår teglbrændingen, som man har gjort det i århundreder. Stort set alt sker ved håndkraft. Brændingen sker i en firkantet ovn muret op af ubrændte eller brændte mursten. Ovnkammeret måler ca. 6 m på hver led og har hverken loft eller hvælving, så de færdigstablede sten dækkes af et lag brædder, ler og jord. Men ovnkammeret og arbejdsområdet omkring har sikkert været skærmet mod vind og vejr af en teglhængt bygning. I 1860'erne kommer den revolutionerende ringovn til Danmark.

Men en sådan bliver ikke opført ved Hald. Den øgede produktion og rentabilitet af værker med ringovn udkonkurrerer mange mindre værker – og sikkert også Halds.

Vi ved ikke meget om de folk, der arbejdede ved teglværkerne. Dog går der frasagn om Frederik Schinkels strid med sin tyske teglbrænder. Det endte med, at tyskeren bagte én stor kage af hele ovnens indhold og derpå drog bort.¹³

I 1779 må teglbrænder Mads Jensen begrave sin femårige søn Peder.¹⁶ Ved folketællingen i 1787 er den da 48-årige Mads Jensen stadigvæk teglbrænder i Hald. Han er gift med den 50-årige Karen Christensdatter, og der er tre hjemmeboende sønner fra seks til 16 år gamle. Familien bor i Hald Skovhus. Den ses ikke i senere folketællinger.

11. november 1827 døber Rasmus [Nielsen] Teglbrænder og Abelone Villumsdatter deres nyfødte datter Dorthea.¹⁷ Familien bor i Hald Teglhuse, og han ses senere som teglbrænder i Almind Sogn.

Konceptkort til Videnskabernes Selskabs kort. Kortet optaget i 1788 i størrelsesforholdet 1:20.000. Bygningen, hvor Hald Teglård senere ligger, kaldes her Skovhus.¹⁵

I februar 1833 søger godsejer Rosborg »... en teglmester pr. 1. maj med beviser for god opførsel og duelighed i hans fag.«¹⁸ Folketællingen i 1834 viser, at det er Søren Nielsen, der har fået stillingen som teglbrænder ved Hald Teglværk. Han er 29 år og gift med den 27-årige Ane Cathrine Georgsdatter. De har en etårig søn. I 1840 er Søren Nielsen stadig teglbrænder, men ud over sønnen er der også en fire år ældre pige og et udøbt drengebarn. De bor i et hus ved Hald Afbyggere. I 1845 bor familien stadig i Hald Afbyggere, mens de i 1850 er flyttet til Gjødvad, hvor Søren Nielsen står som indsidder og teglbrænder. I 1855 er han sunket til at være daglejer i Silkeborg og i 1860 enkemand og tjenestekarl hos sognepresten i Skivholme.

I 1834 bor også Hans Iversen og Ane Marie Jacobsdatter ved teglværket, da de døber datteren Ane Dorthea.¹⁹ Kirkebogen fortæller ikke, hvad Hans Iversens stilling er, men det er vel sandsynligt, at han arbejder under teglbrænder Søren Nielsen.

Det nævnes ikke, om teglbrænderne forpagter teglværket. Men det er almindeligt, at godsteglværker er forpagtet af teglmasteren, da de færreste godsejere selv står for driften. Først i 1845 oplyses det, at teglværket er bortforpagtet. I 1848 bekendtgøres i *Viborg Stifts Tidende* en auktion over forpagtningen af Hald Teglværk for fem år. Den tilhørende jords hartkorn udgør 1,3 skæppe. Tilsyneladende har forpagteren ikke held med sig, for allerede den 22. oktober 1849 sættes 60.000 mursten, vogne, en kakkeldov, en dragkiste, sengeklæder m.m. fra teglværket på auktion. Og den 4. marts 1850 holdes en ny auktion over forpagtningen.²⁰

Folketællingen 1850 fortæller, at den 25-årige Johan Sørensen nu forpagter Hald Teglværk. Han er gift med den 24-årige Else Marie Hansen. Deres etårige datter er født i Dollerup Sogn, men den toårige søn er født i Lindeballe Sogn, Vejle amt. Så de er nylige tilflyttere. Familien bor i et hus ved Hald Parcellister. I 1855 er Johan Sørensen skovfoged i Halds Bøgeskov/Inderøen og har således opgivet teglbrænderiet.

I marts tiltræder som tidligere nævnt J. J. Schmidt som teglmester. Vi ved ikke, hvor i Tyskland han kommer fra. Men det er meget almindeligt på den tid, at teglværkerne entreres med teglmestre fra området Lippe Detmold nær Hannover i Tyskland. Schmidt er fortsat teglmester i oktober 1856, og der er intet i papirerne, der antyder, at det er hans sidste brændesæson i Hald. Vi kan som ventet ikke finde ham i folketællingerne 1855 eller 1860, da tællingerne foretages i februar måned, hvor Schmidt jo er hjemme i Tyskland.

I 1875 bor forskellige indsidderfamilier i Hald Teglværk, men der er ikke længere tegn på tegldriften.

Matrikelkort i brug fra 1864 til 1955. Hald Teglovn ligger helt til venstre, hvor bygninger og navn er streget ud. Hald Teglård er senere føjet til i højre side.

Hald teglovns placering

Hvor lå så Hald teglovn? På et matrikelkort fra 1815 markeres teglovnen som tre bygninger der, hvor nu Widebechs Allés lige del ender. Der er ikke markeret nogen forskel på de tre bygninger på matrikelkortet. Men hvis vi kan slutte fra andre kendte teglgårde fra den tid, må den ene indeholde selve ovnen, den anden må indeholde brænderens bolig med tørrelade eller tørvehus i enden, mens den tredje er tørrelade. De samme bygninger finder vi på matrikelkortet, der tages i brug i 1864. Imidlertid er bygninger

Hald Teglovn og Hald Teglård er markeret med røde ringe sat ind på Skov- og Naturstyrelsens vandretursfolder nr. 124: Viborg Plantage.

Udsnit af Charlotte Amalie Schinkels akvarel fra 1790. Udsnippet viser vejen fra Hald Hovedgård mod nord gennem skoven i retning mod Hald Teglovn. Akvarel i Viborg Museum.

og betegnelsen Teglovn senere streget over som tegn på, at bygningerne er revet ned. Desværre står der jo ikke hvornår. Det antages, at leret blev gravet sydvest for teglovnene nær den nuværende Rytterivej.²¹

Man kan stadig følge den snorlige vej fra Hald Hovedgård til teglværket. Vejsporet går i forlængelse af Halds »allé« af vildtbanesten. Den kan her følges som en sti igennem den gamle egeskov. I den sydlige del har den form som en hulvej. I den midterste del indgår vejen i de almindelige skovveje, mens den nordlige del bliver en tynd sti, der yderligere udviskes af vindfælder.

På matrikelkortet 1864 er der to bygninger med betegnelsen Hald Teglgård lige nord for den nuværende Teglgårdsvejs begyndelse. Disse

Den gamle vej fra Hald Hovedgård til Hald Teglovn ses endnu som en hulvej gennem den gamle egeskov.

For enden af Wiedebechs Allé lå Hald Teglovn. Der er nu parkeringsplads.

to bygninger blev på matrikelkortet fra 1815 kaldt »Kratheruus«. Der er senere med blyant tegnet en tredje bygning. Hald Teglgård ligger således helt nordligt i Hald Hovedgårds matrikel. På moderne kort kan man se,

Hald Teglgård lå på arealet ved busstoppestedet, hvor Teglgårdsvej går fra Egeskovvej. Arealet blev udstykket i 1960'erne og er nu fuldt udbygget.

Hald Teglgård, som Gunnar Dam (1902-80) så den i 1948.²³

at der går en snorlige vej fra Hald Teglgård og op i den nuværende Viborg Plantage, hvor der endnu ligger resterne af en tilgroet lergrav. Det ser således ud til, at der ikke har været nok – eller overhovedet noget – ler ved teglgården, så man har måttet købe sig til leret på Viborg Købstads Markjorder. Det fremgår heller ikke med sikkerhed af matrikelkortet, at der overhovedet har ligget en teglovn ved Hald Teglgård. Det er således muligt, at navnet alene skyldes beboernes tilknytning til teglbrænderfaget.²²

En teglovn i Dollerup?

Denne historie handler om Frederik Schinkels tegldrif i Hald Ege. Men muligvis havde han også planer om en teglovn i Dollerup. Birgit Aarestrup er i sine undersøgelser af Dollerups historie stødt på et kort fra 1789, der viser »Plads til Tegl Ovn« nær det nuværende Dollerupvej 119. Tæt ved er tegnet såvel en »Leer Grav« som en »Tegl Mose«. Birgit Aarestrup har dog ikke fundet andet, der tyder på, at ovnen faktisk blev bygget.²⁴

Vejen fra Hald Teglgård til lergraven løber gennem forskellige nyere beplantninger i Viborg Plantage.

Et typisk forløb

Historien om Hald Hovedgårds teglværk illustrerer et typisk forløb. Teglværket oprettes som godsteglværk for at dække godsejerens behov for sten. Men det udvikler sig til et egentligt produktionsteglværk, der sælger i hvert fald en del af produktionen. På et tidspunkt er lerforekomsten ved værket opbrugt, og værket må enten finde nye lerforekomster inden for en ret kort afstand fra ovnen. Eller ovnen må flyttes til et andet sted med lerforekomst. Genopbygning af den relativt enkle ovn og de tilhørende huse kan være et mindre onde end en lang transportvej for leret. I sidste halvdel af 1800-tallet udkonkurreres værket af andre værker med bedre lerforekomster eller bedre beliggenhed og større villighed til at investere i den nye teknologi.

Den tidligere lergrav i Viborg Plantage. Vejen fra Hald Teglgård kan anes imellem granerne i baggrunden.

Litteratur

- Blicher, St. St.: *Viborg Amt. Bidrag til kundskab om de danske provinsers nærværende tilstand i økonomisk henseende*, 12, 1839.
- Gulddal, M E: *Hald*, 1955.
- Jacobsen, Christian: *Hald, en vejledning for besøgende*, 1985.
- Jacobsen, Christian: Skærver, tegl og mosetørv: råstoffer på Viborgegnen, *Viborg Leksikon*, 5, 1987.
- Knudsen, Hans: Landsdommer Fr. Schinkel som godsejer på Hald, *Jyske Samlinger*, 4. rk. 6, 1928-30, s. 351-79.
- Aarestrup, Birgit: *Mit Dollerup*, 2004.

Noter

1. M. E. Gulddal 1955, s. 53.
2. Fjends-Nørlyng Herreds Justitsprotokol 18. november 1755. Citeret i H. Knudsen 1928, s. 351-79. Jeg vil gerne takke Erling Greve Kristensen, Dollerup, for denne og andre oplysninger om Hald Teglovn.
3. Chr. Jacobsen 1985, s. 60.
4. 80 mursten målt i de fire hjørner af hovedbygningen. 24,7 cm, 11,6 cm og 5,9 cm er de mediane værdier for alle målinger af længde, bredde og højde.
5. Oplyst af Erling Greve Kristensen, Dollerup.
6. St. St. Blicher 1839, s. 205.
7. Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Fabriktabeller, Viborg Amt, Fjends-Nørlyng Herreder.
8. En favn brænde er 2-3 rummeter. Knippelbrænde er gamle træers grene, der ikke er så tykke, at de skal kløves før brug.
9. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fabriks- og Industritabeller 1848-1855, Viborg Amt 1848, Fjends-Nørlyng Herreder.
10. *Viborg Stifts Tidende*, 1853, nr. 102, Chr. Jacobsens avisuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv
11. Landsarkivet for Nørrejylland, G 215. Hald Godsarkiv, Teglværket. Tak til arkivar, dr. phil. Ole Degn, der har skaffet disse oplysninger.
12. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fabriks- og industritabeller 1855, Viborg Amt, Nørlyng Herred, Dollerup Sogn.
13. M. E. Gulddal 1955, s. 48.
14. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Tælling af fabrikker og fabriksmæssigt drevet håndværk 1871/1872. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Erhvervstællingen (arbejderbefolkningens vilkår) 1872.
15. Jacob Hanquist Petersen og Verner Bjerge, Horsens, takkes for dette kort
16. Birgit Aarestrups kirkebogsuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
17. Birgit Aarestrups kirkebogsuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
18. *Den Viborger Samler*, 1833, nr. 27. Chr. Jacobsens avisuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
19. Birgit Aarestrups kirkebogsuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.
20. *Viborg Stifts Tidende*, 1848, nr. 20, 1849, nr. 168, og 1850, nr. 40. Chr. Jacobsens avisuddrag, Dollerup Lokalhistoriske Arkiv.

21. Skov- og Naturstyrelsen, vandretur nr. 124: Viborg Plantage.
22. Erling Greve Kristensen, Dollerup, har beskæftiget sig med gårdens historie, men har ikke fundet beviser for, at der faktisk har været en teglovn på stedet.
23. Tilhører Hans Peder Hessum, Hald Ege. Venligst meddelt af Erling Greve Kristensen, Dollerup.
24. B Aarestrup 2004, s. 55-57 og 177.

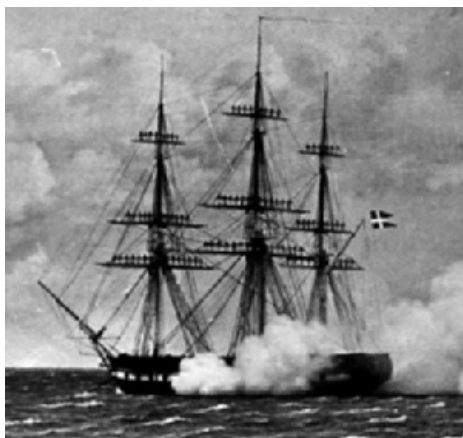
Jørgen G. Berthelsen. Født 1945. Pensioneret fra stilling som overlæge i kvindesygdomme og fødselshjælp på Hillerød Hospital. Dr. med 1984 på afhandling om testikelkræft og mandlig frugtbarhed. Formand for bestyrelsen for Teglværksmuseet Nivaagaard Teglværks Ringovn og for Hørsholm Arkæologiske Forening. Har udgivet artikler og bøger om arkæologiske, lokalhistoriske og teglværkshistoriske emner. Adresse: Strandvænget 4, 2960 Rungsted Kyst.

Daniel Bruuns ungdomsår og indsats for Grønland 1856-96

I år er det 155 år siden, Daniel Bruun fra Asmild Kloster blev født, og det er 80 år siden, han døde. Han har i flere erindringsværker fortalt ret udførligt om sit eget liv, men bortset fra nekrologer og fødselsdagsartikler er det ikke meget, der er skrevet om ham. Det kan man undre sig over, for der er få mennesker, der har haft et så resultatrigt, spændende og begivenhedsrigt liv som Daniel Bruun.

Kapstaden 1872

En novemberaften i året 1872 står den 16 år gamle Daniel Bruun ved rælingen på koffardiskibet *Freya*, der ligger forankret på reden uden for Kapstaden i Sydafrika.¹ Bag sig har han en lang sørejse fra København over Cardif, en aktiv og eventyrlysten barndom og en meget lidt vellykket skolegang i barndomsbyen Viborg. Nu står han her, nede på den sydlige halvkugle langt hjemmefra og ser ind mod den fremmede by, der breder

Der eksisterer ingen billeder af Freya, så dette er Freyas søsterskib Havfruen. (Orlogsmuseets arkiv).

sig ud ved foden af Taffelbjerget. Byens gule gaslamper spejler sig i det mørke vand. Hvilke eventyr venter ham i den fremmede by? Måske går tankerne også tilbage til barndomshjemmet i Asmild Kloster. Omkring *Freya* ligger mange andre skibe for anker og venter på at komme til kaj for at proviantere. Fremmede tungemål høres fra skibene og fra de små både, der sejler rundt og falbyder varer til skibenes søfolk. Det er en spændende verden, Daniel Bruun er havnet i, og han har appetit på at udforske den.

Han er påmønstret *Freya* som betalende lærling. Det vil sige, at hans far, godsejer Gottlieb Bruun (1825-1901), har betalt for at få ham med om bord. Skibet er sejlet fra København den 20. juni 1872 og skal nu via Cardiff og Kapstaden hente en last sukker på øen Mauritius i Det indiske Ocean.

I erindringsbogen *Ungdomsfærd* har Daniel Bruun selv skildret rejsen i ofte meget stemningsskabende billeder:

»Spanskesøen« var slem; men snart tog vi »Nordostpassaten«. I dejlige, stjerneklare natter lå vi i forstøven og hørte bølgerne brydes imod skibets boug, mens kokken spillede på sin harmonika. I sådan en stille nat gled vi forbi Madeira. Højt oppe fra så vi et lys glimte – fra et nonnekloster, fortalte søfolkene. Næsten umærkeligt strøg »Freya« gennem »passaten«, dette »hvilested for alle sømænd«. Dejlig var luft og hav og velgørende den store stilhed. Kun en gang imellem hørtes en hvislende lyd, når stimer af flyvefisk fløj op på dækket, jagede af bonitter og andre rovfisk. (Ungdomsfærd, s. 12).

Skibet ligger i Kapstaden i fem uger, så der bliver flere gange lejlighed til at komme i land:

Om aftenen, når solen var dalet, og den tropiske dug vædede og forfriskede oven på dagens tørke, da bar små lette giger os i lydløs fart ind mod byen, over pladser, gennem gasbelyste gader, forbi pragtfulde, oplyste butikker, elegante hoteller og kafeer. (Ungdomsfærd, s. 17).

Efter opholdet i Kapstaden går turen videre mod Mauritius. Undervejs bliver Daniel Bruun kommanderet til tops, og herunder er han tæt på at komme helt galt af sted:

Masten svingede som et pendul, og jeg mistede balancen. Heldigvis fangede bardunerne på mærset (den halvcirkelformede platform på undermasten) mig, så jeg slap for at blive knust mod dækket eller gå udenbords til hajerne. (Ungdomsfærd, s. 27).

Faldet koster ham en beskadiget arm, og da *Freya* når frem til Fort Louis på Mauritius, må han tilbringe et stykke tid på hospitalet. Han bliver dog udskrevet og når også at opleve lidt af den fremmede by, inden skibet nytårsaften sætter kursen hjem mod Danmark igen. Dermed begynder en anden virkelighed at presse på, for hvad skal der ske, når han kommer hjem? Det har skibsrejsen ikke givet ham svaret på.

Skolegang og familie

Daniels skolegang var ikke forløbet, som familien kunne have håbet. Som født ind i en familie med mange veluddannede, indflydelsesrige og driftige slægtninge på både farens og morens side har der utvivlsomt været stillet visse forventninger til familiens førstefødte. Faderen, der ejede Asmild Kloster og var medstifter af Viborg Stiftsmuseum (nu Viborg Museum) og af Hedeselskabet, ansatte tidligt en privatlærer til at undervise sønnen.² Han var på det tidspunkt kun fem år gammel, men lærte ret hurtigt at stave. Først i 1865 som niårig kom Daniel i Latinskolen i Viborg, og her gik det til at begynde med ganske godt, men inden længe begyndte det at knibe med det faglige udbytte.

Katedralskolen eller Latinskolen i Viborg. (Postkort ca. 1900 i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

En ung Daniel Bruun 1872. (Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Jeg fik i den nederste klasse det vidnesbyrd, at jeg var »meget flink«, i den næste klasse var jeg »flink«, saa blev jeg »ret flink«, og til sidst fik jeg vidnesbyrdet »doven«. (Slægts- og barndomsminder, s. 138).

Daniel Bruuns egen beskrivelse af skolegangens resultat er helt i overensstemmelse med indholdet af Latinskolens vurderinger. På Latinskolen blev man bedømt ni gange om året i alle fag, og der blev regnet en gennemsnitskarakter ud, der bestemte ens placering i forhold til de andre. I 2. klasse placerede Daniel sig til at begynde med som nr. tre ud af ni og havde et karaktergennemsnit på mg, men allerede i 3. klasse begyndte det at gå galt.³ Ved skoleårets slutning var hans karaktergennemsnit faldet til g+ og han var nu placeret som nummer syv af ni elever. Tendensen fortsatte i 3. klasse, hvor han opnåede at blive nr. 10 af 11 elever. Det blev ikke bedre i 4. og 5. klasse, og i skolens dagbog var der jævnlige anmærkninger om ham:

Bruun har ikke leveret latinsk stil.

Han kunde ikke finde sin stilebog hjemme og vidste slet ikke, hvor den var blevet af. I dag er den fundet i klassens skab. (14. januar 1869).

Bruuns opmærksomhed er ved undervisningen vedblivende benvendt på malerier som medfølgende, der ovenikjøbet udsendes til kammeraterne. (Viborg Katedralskoles arkiv, Dagbog for 4. studerende klasse, november 1869).

Maleriets motiv nævnes ikke, så det må man gætte sig til. Måske blev det sendt til forældrene på Asmild Kloster. Langt de fleste anmærkninger går på, at han kommer for sent til lovsang, har glemt sine bøger, er fraværende, og når han er til stede, er han ofte urolig. Efter sommerferien 1870 måtte han gå 5. klasse om, men uden at karakterer og anmærkninger ændrede sig væsentligt, nærmest modsat. I skolens dagbøger kan man nu læse følgende om den unge Daniel Bruun:

Ubehageligt væsen, doven, uopmærksom, forsømmelig som ordensduks og næsvis. (Viborg Katedralskoles arkiv, Månedskarakterer for opførelse).

Det har ikke været rart at stå til regnskab for den slags derhjemme på Asmild Kloster, men forældrenes reaktion på disse meddelelser bliver ikke omtalt i erindringerne.

En smule opmuntring var der i skolens modenhedsdomme efter skoleåret 1870-71. Her betegnedes han godt nok som »ej moden« eller »umoden« i sprogfagene latin, græsk og tysk, og samme bedømmelse fik han i regning, aritmetik og geometri, men i dansk, historie, naturhistorie og geografi var betegnelsen »moden«. Trods disse positive antydninger af, på hvilke områder han senere skulle udfolde sine evner, blev skolelivet ham for tungt, eller måske var det Daniel, der blev for tung for skolen – det fremgår ikke umiddelbart, men den 25. juli 1871 blev han udmeldt af skolen. Herom siger han selv i erindringerne, at

jeg følte efterhånden skolegerningen som en frygtelig tvang. Jeg kan dog ikke bebrejde skolen noget. Den tids undervisningsmetode var ikke baseret på at lede drenge af min kaliber ind på den rette vej. Jeg havde mange og spredte interesser, var ustadig og elskede friluftsliv og frihed. (Slægts- og barndoms-minder, s. 151).

Det tjener ham til ære, at han ikke bruger erindringerne til et hævn tog mod skolen, men tværtimod udtaler sig om nogle af lærerne med en vis hengivenhed. Det drejer sig om hans lærere i fagene dansk (O. Wolle), historie (A. Heise) og geografi (A. Feddersen).

Søgen efter en uddannelse

Den 10. april 1873 var Daniel Bruun tilbage i Danmark efter ni måneder til søs. Han siger selv i sine erindringer, at selv om han i høj grad var optaget af og interesseret i alt det nye, han oplevede, så var længselen efter hjemmet nogen gange større, end han havde forestillet sig.⁴ Han overvejede at søge uddannelse som søofficer, men opgav det, da han fandt ud af, at hans skolekarakterer ikke umiddelbart gav ham adgang. Gennem barndomsårene var han fascineret af militærlivet, som han mødte det gennem den lokale garnison i Viborg og ikke mindst gennem oplevelsen af indkvarterede preussiske, østrigske og danske soldater på Asmild Kloster under krigen i 1864. En landmilitær uddannelse var derfor en tiltrækkende tanke, men faderen var trods en nationalkonservativ baggrund ikke begejstret for tanken. Måske tvivlede han på, om sønnens skolekapacitet var tilstrækkelig. Det næste par år gik derfor med at sondere forskellige andre uddannelsesmuligheder. Daniel kunne godt lide at tegne, og faderen ville derfor gerne have ham ind på kunstakademiet. I den forbindelse blev han ansat hos en dekorationsmaler i København, men det blev ham for stillestående, så i stedet gik overvejelserne nu i retning af en ingeniøruddannelse. Også den krævede mere skolegang, så der var ingen vej udenom. Han måtte i gang med at læse til præliminæreksamen. Først fik han privatundervisning i Viborg, og senere gik han på kursus i København, hvor han bestod præliminæreksamen. 1875-76 var han i praktik hos en morbroder, der var ingeniør ved anlæggelsen af Randers-

Daniel Bruuns tegning af Hald ruin 1868. (Viborg Lokalhitoriske Arkiv).

Grenåbanen. Her fik han lejlighed til at styrke den historiske interesse, som han havde arvet fra faderen. Ved anlægsarbejdet stødte man flere gange på oldsager, som Daniel sørgede for blev afleveret på museerne. Nogen ingeniøruddannelse blev det dog ikke til, for, som Daniel Bruun selv siger:

jeg fandt ikke tilfredshed ved det skolede arbejde, som forlangtes af mig. Jeg ønskede stadigvæk at blive officer. (Ungdomsfærd, s. 30).

Officersuddannelse

25. april 1877 blev Daniel Bruun indkaldt som rekrut ved garnisonen i Viborg.⁵ Han sendtes på korporalskole og blev udnævnt til korporal. Soldaterlivet tiltalte ham, og han besluttede sig nu endelig for en militær-uddannelse, og den 1. oktober 1878 begyndte han i officersskolens yngste klasse på Frederiksberg Slot. Han bestod den første eksamen og udnævntes til sekondløjtnant. Det følgende efterår fortsatte han i officersskolens næst- yngste klasse, men da han gik op til eksamen om foråret, blev resultatet ikke så godt, at det åbnede for direkte adgang til næstældste (3.) klasse. Til gengæld fik han sammen med andre lov til at fortsætte »på egen bekostning«. Inden han gjorde det, deltog han om sommeren som sekondløjtnant i hærens lejrsmaling ved Hald.

Om efteråret startede han på ny sammen med 59 andre officersaspiranter i næstældste klasse. Ca. 1/3 af eleverne var »på egen bekostning«, men da eksamen det følgende efterår var overstået, måtte han erkende, at det ikke var gået som håbet, men nærmere som frygtet.

Skolen blev for mig ikke den studieanstalt, som den burde have været. (Ungdomsfærd, s. 30).

Årsagen hertil var ikke skolens lærerkræfter, for de får mange pæne ord med på vejen, men Daniel Bruun siger selv:

Ved eksamen var jeg faldet igennem i fransk og topografi, altså i to fag, hvilket betød, at hele eksamen var glippet, og i ridning havde jeg ikke aflagt prøve. Jeg havde ført et muntert liv i hovedstaden og langt fra været flittig, så for så vidt var faldet vel fortjent; men jeg skal dog henpege på, at man, efter adskilliges mening, navnlig i fransk i denne periode var unødigt streng; og jeg kunne allerede dengang tale sproget ret godt. Hel-

ler ikke i topografi var jeg helt ukyndig – ja, i korttegning var jeg flink. (Ungdomsfærd, s. 52).

Med eller uden undskyldninger og selverkendelse var det ikke et resultat, der kunne meldes hjem til Asmild Kloster med nogen form for glæde. Endnu en vej frem syntes spærret – men måske var der alligevel en mulighed?

Fremmedlegionen

Hvad der ikke kunne lykkes i Danmark, kunne måske lykkes i udlandet. I januar 1882 meldte Daniel Bruun sig ved Fremmedlegionens hovedkvarter i Lille i Nordfrankrig, hvor han tegnede en femårig kontrakt som menig soldat.⁶ Kort efter blev han sendt til Nordafrika, hvor han blev ansat som sekretær og tegner ved en fransk topografisk ridende afdeling. Lidt paradoksalt når man tænker på, hvilke fag han dumpede i! Daniel Bruun fik nogle spændende oplevelser i det fremmede miljø, bl. a. fik han sin ilddåb i kampene mellem det franske militær og indfødte oprørere, og han blev hurtigt udnævnt til korporal og indstillet til sergent. Imidlertid gik det op for ham, at det ville have lange udsigter med at opnå en fransk officersstilling, og han ønskede derfor at komme ud af kontrakten. Måske længtes han også hjem, men en kontrakt med Fremmedlegionen smuttede man ikke ud af uden videre. For de fleste var det umuligt, men for Daniel Bruun kunne det godt lade sig gøre. Selv siger han, at det lykkedes

takket være heldige omstændigheder og mine foresattes velvilje. (Ungdomsfærd, s. 52).

De heldige omstændigheder ville nok med et moderne ord hedde netværk. Daniel Bruuns farmor havde en kusine, som var gift med den tidligere krigsminister Waldemar Raasløff (1815-83). Han havde selv gjort tjeneste i den franske hær, hvor han var blevet højt dekoreret, og han havde fortsat gode kontakter både til den danske regering og til det franske militær. Daniel Bruun skriver selv i sine erindringer, at han under opholdet i Fremmedlegionen korresponderede med Waldemar Raasløff, og at denne gjorde det muligt for ham at komme ud af en ellers bindende kontrakt, og derfor var Daniel Bruun efter ni måneders eventyr i Nordafrika tilbage i hjemmet på Asmild Kloster den 15. oktober 1882.

Officersskolen

Efter hjemkomsten gjorde Daniel Bruun i 1883 tjeneste som sekondløjtnant ved garnisonen i Viborg, og samtidig søgte han om tilladelse til igen at gå op til premierløjtnantseksamen, men uden at gå skolen om. Ikke alle var lige positive over for den unge Bruun. Den senere krigsminister J.J. Bahnsen (1827-1909) havde, endnu mens Daniel Bruun var i Afrika, udtalt, at

sådanne urolige hoveder passer nu en gang ikke for vore forhold. (Ungdomsfærd, s. 202).

Trods nogen betænkeligheder, men – må man gå ud fra – igen med indflydelsesrige venners bistand, fik han til sidst lov at gå op. Det blev endda med et godt resultat. I foråret 1884 bestod han eksamen som nr. ti ud af 37. Han fortsatte nu som premierløjtnant ved regimentet i Viborg, og mens han var her, fik han på ny næring til sine historiske interesser. Gennem faderen mødte Daniel Bruun mange af datidens arkæologer og historikere, bl.a. Nationalmuseets leder Sophus Müller (1846-1934), og når og hvor, det var muligt, fulgte han arkæologiske udgravninger i Jylland.

Det var også i denne periode, han traf sin senere kone, Valborg Holst (1866-1937), datter af en maskinfabrikant i Lyngby.

Blå gendarm

I november 1886 blev han udnævnt til detachementschef i Hobro for Estrups nyoprettede militære gendarmerikorps.⁷ Det var et militært korps, der skulle løse politimæssige opgaver. Først og fremmest skulle de opretholde ro og orden i den tilspidsede politiske kamp mellem højre og venstre. Højre var ivrige fortalere for et stærkt militær, og det tiltalte naturligvis en ung officer, der kom fra et både nationalt og konservativt hjem. Lønningerne var bedre end hos fodfolket, så han fik nu råd til at gifte sig med Valborg. Endelig nævner han selv, at officererne i gendarmerikorpset havde to rideheste hver samt, endnu vigtigere, han ville få større lejlighed til at handle på egen hånd.

På trods af egne medfødte sympatier var han helt på det rene med, at han måtte holde disse uden for tjenesten:

Jeg var straks klar over, at jeg ubetinget ville holde mig uden for al politik, passe min tjeneste uden hensyn hverken til Højre eller Venstre – og det holdt jeg gennem de aar, jeg tjente i korpset. (Manddomsaar, s. 10).

Om sin politiske stillingtagen under årene i gendarmeriet siger han også:

Det gik efterhånden op for mig, at »Venstre« ikke havde saa »udelukkende« uret, som man fra anden side gjorde gældende. I øvrigt blandede jeg mig aldrig i politik.

Det sidste udsagn var der nok ikke mange venstrefolk, der dengang ville skrive under på.

Som chef for gendarmerne i Hobro kom Bruun meget rundt i det østjyske område, og det gav ham rig anledning til at følge med i, hvad der foregik på det arkæologiske felt. Han var således den første myndighedsperson, der kom til stede efter fundet af Gundestrupkarret. Gennem en af sine gendarmere fik han underretning om, at der i Rævemosen ved Gundestrup var fundet en sølvskat. Han tog straks derud.

Jeg foretog en undersøgelse af mosen og tog en prøve af tørvelaget på findestedet og bad ejeren stoppe op med arbejdet i mosen, indtil der var hørt fra museet i København. Fra Aars telegraferede jeg til dette og samtidig til min hustru om det epokegørende fund af sølvplader med gudebilleder. (Barndomsaaer, s. 44).

Daniel Bruun var allerede nu et kendt navn blandt museumsfolk og arkæologer. Det blev ikke mindre, da han tog initiativ til en underskriftsindsamling, som opfordrede regering og rigsdag til at afsætte faste beløb til udgravninger og konservering af oldtidsfund. Henvendelsen resulterede i, at Nationalmuseet fra 1893 fik bevilget en sum til udgravningsformål. Samme år fik Daniel Bruun en fastere tilknytning til Nationalmuseet, som gav ham et årligt honorar for at stå til rådighed som museets tillidsmand, der rykkede ud til nye fund og forestod fredlysning af høje og voldsteder m.m.

Grønlandsplaner

I vinteren 1884-85 havde Daniel Bruun været lærer på korporal- og løjtnantsskolen, og mens han var der, lærte han med hjælp fra en kollega at bruge sekstant og theodolit

med det for øje, at jeg havde udsigt til at komme til at deltage i en Grønlands-ekspedition. (Ungdomsfærd, s. 205).

Hvordan denne interesse for Grønland var opstået er ikke helt klart, men den hang formentlig sammen med nyorienteringen af den danske Grønlandspolitik. I 1878 havde regeringen nedsat en »Kommission for Ledelsen af de geologiske og geografiske Undersøgelser i Grønland«. Før denne havde der været en enkelt dansk videnskabelig ekspedition til Grønland, nemlig premierløjtnant W. A. Graahs (1793-1863) konebådsekspedition til Østgrønland i 1829, men derefter var intet sket, før den nye kommission på ny satte gang i den danske udforskning af Grønland. Fra 1878 og i årene derefter var der danske ekspeditioner i Grønland næsten hvert år. De fleste var ledet af danske søofficerer – J.A.D. Jensen Bildsøe (1849-1936), R. Hammer (1855-1930), R.H. Ryder (1858-1923) og Gustav Holm (1849-1940). Sidstnævnte havde i 1880 aftegnet og opmålt nordboruiner i Julianehåb distrikt. Nogen klar opfattelse af ruinerne brug og indretning havde man imidlertid ikke, og Holm havde anbefalet yderligere undersøgelser med henblik på at få identificeret, hvilke af ruinerne der var boliger, og hvilke der var knyttet til landbrugsproduktionen. Søofficerernes rejser var ikke undgået den eventyrlystne Daniel Bruuns opmærksomhed, så han prøvede som hærofficer at få foden indenfor og har i denne forbindelse kunnet støtte sig til sine kontakter på Nationalmuseet. Han skriver selv, at han var på tale som deltager i Grønlandsekspeditioner både i 1884 og i 1885, men at han ikke kunne få bevilget orlov. Det var tilfældet igen 1891-92,

men der rejste sig, uden foranledning af mig, vanskeligheder fra ledernes side, hvilke endte med, at jeg måtte trække mig tilbage. (Ungdomsfærd, s. 208).

Mellemspil i Nordafrika

Skuffelsen herover bremsede dog ikke Daniel Bruun. Gennem familiens netværk og inspireret af sit ophold i Fremmedlegionen fik han arrangeret en rejse til Tunis i Nordafrika i efteråret 1893. Her ville han besøge huleboerne i SydTunesien. Den nødvendige orlov blev denne gang bevilget, og forsynet med introduktionsskrivelser fra Udenrigsministeriet og Nationalmuseet drog han af sted. I byen Tunis sender en franske arkæolog Gauckler ham videre sydpå med ordene:

Lykkelig rejse – paa gensyn! Og gid Allah beskytte Dem mod kolera! (Mandomsaar, s. 51).

Heldigvis holdt Allah hånden over Daniel Bruun Ved hjemkomsten til Danmark sidst i november afleverede han en stor etnografisk samling til Nationalmuseet og kort efter til sin forlægger manuskriptet til en bog om *Huleboerne i Syd Tunis*. Den udkom i 1895, og et par år senere udkom den også i en engelsk udgave i London.

Grønlandsekspeditionens opgave

Allerede inden turen til Tunis har Daniel Bruun, inspireret af en afhandling af islændingen V. Gudmundsson om *Privatboligen på Island i sagatiden* og af Gustav Holms undersøgelser i Julianehåb-området, indgivet et forslag til kommissionen om yderligere undersøgelser af nordboruinerne i Julianehåb distrikt.

Efter hjemkomsten fra Tunis fik Daniel Bruun den glædelige meddelelse, at hans ønske om at foretage arkæologiske undersøgelser i nordboruinerne i Grønland var blevet imødekommet. Han fik nu travlt med at forberede ekspeditionen. Af den korrespondance, han modtog, kan man se, at han har forsøgt at komme igennem med et ønske om at udvide sine undersøgelser til Østgrønland, men den tanke vinder ikke rigtig genklang. Det fremgår, at han har den opfattelse, at det var marinen, der satte sig imod, at en hærofficer skulle være ekspeditionsleder i Østgrønland. Søofficeren R. Hammer skriver, at hvis der har eksisteret en sådan modstand, er det ikke tilfældet længere, og han mener at kunne bevise det ved, at Bruun jo

kommer til Grønland i aar, for de bestemmende i den retning er jo kommandør Wändel og Holm, begge af marinen. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Heller ikke uden for kredsen af Grønlandsinteresserede søofficerer fandt Daniel Bruun støtte til sine Østgrønlandsplaner. Vilhelm Boye (1837-96), arkæolog ved Nationalmuseets II afdeling, hvorunder Nordbotiden i Grønland hørte, og af Daniel Bruun selv kaldt:

en prægtig retlinet karakter, en yderst fornøjelig mand med et sprudlende vid, en gennemdannet mand og en trofast ven, (Manddomsaaer, s. 45)

er også imod Bruuns planer angående Østgrønland.

Vilhelm Boye var sammen med geologen K.J.V. Steenstrup (1842-1913) og søofficeren Gustav Holm, den, der på kommissionens vegne forfattede instruksen med ekspeditionens opgaver. I dette brev beskrives, hvil-

ket område ekspeditionen skal operere i, nemlig landet omkring fjordene Sermilik, Tunugdliarfik og Igaliko. I dette område skal ruinerne registreres og kortlægges. Det præciseres i instruksen, at

Ved ruiner forstaas ikke de bekjendte stennemure, thi disse have kun været sub-structureer for udbuse – De skal altsaa Intet have at skaffe med dem – men de langagtige, kratbevoxede jordvolde, der ere sammenstyrtede jordhuse og de derved liggende affaldsdynger.» ...« I mai skal expeditionen nok afgaa, og De vil faa to gravere med. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Forberedelser

Bruun skulle ansætte to hjælpere og valgte som den ene fisker Otto Hansen fra Kalundborg. Han forlangte 150 kr. for at deltage. Den anden blev sergent N. P. Jørgensen fra garnisonen i Viborg. Han anførte i sin ansøgning, at han havde været sergent i syv år og

... har beskæftiget mig med frihaandstegning, ligesom jeg har øvet mig i at male akvarel. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Der skulle også købes proviant ind til ekspeditionen, og her henvendte Daniel Bruun sig til det firma, der havde leveret proviant til tidligere polarekspeditioner, nemlig J.D. Beauvais (1831-96). 17 kasser blev leveret til ekspeditionens fortæring, og intet ser ud til at mangle: 36 dåser med oksestege og lammestege, kalvestege, okseroulader, lammekoteletter, flæskeskoteletter, frikadeller, fiskeboller m.m. Dertil smør, mel, ris, flækærter, sukker, pemmikan, makaroni, men også kakao, kaffe og chokolade. I proviantkasserne findes også lidt mere avancerede sager: ål i gelé, leverpostej med trøfler, eidammer- og kaukasusoste, syltede tyttebær, pickles, ananas, abrikoser – og 24 dåser sardiner.

Endvidere 72 fl. Carlsberg eksportøl, 20 pletter akvavit og 20 pletter kogesprit. Dertil tobak og skrå, 2 fl. cognac, 2 fl. angostura, 12 pakker sæbe og tændstikker.

Den samlede pris for hele leverancen løb op i 832,77 kr., men så lovede J.D. Beauvais også med egen underskrift at tage uåbnede varer og emballage tilbage.

Det lykkedes at få klaret de sidste opgaver, gods og proviant blev lastet, og tidligt om morgenen tirsdag den 8. maj 1894 sejlede Daniel Bruun og hans to ledsagere fra København med Kryolitselskabets skib *FOX II*.

Konebåden Tøsen. Tegning af Daniel Bruun. (Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Bestemmelsesstedet var Ivigtut, hvorfra de selv skulle rejse ned til ekspeditionens arbejdsfelt i Julianehåbdistriktet. Turen gik planmæssigt, men Daniel Bruun klager dog flere gange over søgangen: »*Pokkers så skibet ruller!*« (Manddomsaar, s. 146).

Isproblemer

De nåede frem til den grønlandske kyst den 21. maj, men blev så stoppet af storisen, der spærrede indsejlingen til Ivigtut. Næste dag lykkedes det dem at nå frem til kysten ved udstedet Tigsaluk. Her gik Daniel Bruun i land den 22. maj:

Jeg går med baaden, der fører trosserne i land, og sætter saaledes for første gang foden på Grønlands grund; det varede jo længe, inden det blev min lod. Det er akkurat 10 aar siden, jeg første gang blev antaget til at gaa herop. Naa, jeg har intet at klage over, nu har jeg min egen lille ekspedition. (Manddomsaar, s.148).

Nu tales der ikke mere om Østgrønland.

Efter nogle dage slap de igennem isen ind til Ivigtut, hvor der skulle lejes konebåde og købes yderligere proviant til de grønlandske deltagere i den videre rejse. Det lykkedes Daniel Bruun at hyre to konebåde med tilhørende mandskaber, som i konebåde selvfølgelig var kvinder. I den ene båd var der fire roersker, i den anden seks. I hver båd var der en styrer (mand), og Daniel Bruun hyrede også tre kajakmænd, der dels rekonoscerede for sejlbare åbninger i isen, dels fungerede som kurerer. Endelig var

der en tolk samt de tre danskere. I de to både medbragtes også 30 kasser med proviant og udstyr, telte og ankre.

Økonomi

Af det omhyggelige regnskab over ekspeditionens udgifter fremgår det, at det kostede 1 kr. om dagen at leje en konebåd, og en roerske betaltes med 0,85 kr. pr. dag, mens styreren og kajakmændene fik 1 kr. Dertil selvfølgelig kost og logi, når det var muligt eller hensigtsmæssigt at slå telt op. Regnskabet for den indkøbte proviant til grønlanderne så sådan ud:

<i>60 pakk. gryn à 0,21</i>	<i>12,60</i>
<i>60 pakk. ærter à 0,21</i>	<i>12,60</i>
<i>30 pd. ris à 0,14</i>	<i>4,20</i>
<i>41,5 pd. fedt à 0,70</i>	<i>29,05</i>
<i>25 pd. fedt à 0,50</i>	<i>12,50</i>
<i>190 pd. kaffe à 1,00</i>	<i>190,00</i>
<i>190 pd. kandis à 0,44</i>	<i>83,60</i>
<i>11 pd. grøn sæbe à 0,20</i>	<i>2,20</i>
<i>68 potter brændevin à 0,36</i>	<i>24,48</i>
<i>721,5 pd. skibsbrød à 0,20</i>	<i>144,30</i>
<i>1.260 pd. skonrogger à 0,24</i>	<i>302,40</i>
<i>Figner og svesker</i>	<i>25,45</i>
<i>165 pd. spæk à 4 eller 4 4/5 øre</i>	<i>7,44</i>
<i>7 1/3 pd. lys à 0,72</i>	<i>5,28</i>
<i>Indkøbt angmasætter, sælhundkød o.l.</i>	<i>11,75</i>

<i>Tobak og cigarer</i>	
<i>1.200 cigarer à 0,02</i>	<i>24,00</i>
<i>5 ruller tobak à 5,00</i>	<i>25,00</i>
<i>6 pd. tobak à 1,20</i>	<i>7,20</i>
<i>8 pd. skraatobak à 1,44</i>	<i>11,52</i>
<i>25 stk. piber</i>	<i>6,25</i>
<i>Brændsel</i>	<i>4,50</i>
<i>Køkkentøj 2 kedler à 1,70</i>	<i>3,40</i>

949,72

til 1994 proviantdage, godt 47 øre pr. dag
(P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Undervejs på rejsen blev kosten suppleret med, hvad jagt og fiskeri kunne give af edderfugle, laks og andet.

Når de om aftenen gik i land for at slå lejr, ofte i nærheden af gamle nordboruiner, slog de teltene op,

... ét til europæerne og ét til grønlænderne. Bagagen bringes op over højvandsmærket. Bundbrædderne fra baaden anbringes som teltguld, soveposerne bredes derpaa, og en del af kasserne stilles op i baggrunden af teltet, medens resten anbringes under en presenning udenfor. Da det er gjort, hales baadene paa land, vendes og stilles op til tørring. Lysene tændes i lygterne, og medens pigerne og Otto Hansen, der er en udmærket kok, laver middagsmad, strækker jeg mig velbehagelig ovenpaa soveposen. (Mellem fangere og jægere).

En arbejdsdag forløb sådan, at alle blev purret klokken 6, og klokken 8 var man klar til at påbegynde dagens arbejde. Det varede til middagstid, hvor man havde en pause, hvorefter der igen blev arbejdet til spisetid om aftenen. Søndagen var fridag for alle.

Et måltid ved Kagsiarsuk, medens myggene svermer. Tegning af Daniel Bruun. (Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Om myggeplagen

En tilbagevendende irritationsmoment for både grønlændere og europæere var de store mængder af myg.

Myggene ere allerede begyndte at komme. De pine og plage os alle sammen; thi hverken slør, tobaksrøgning eller røg fra baalene hjælper noget videre mod disse dyr, der finde vej alle vegne. (Mellem fangere og jægere, s. 130).

og et andet sted skriver han om den prægtige natur, som han ofte priser:

Al denne herlighed ville under andre omstændigheder have glædet ens øje; men myggene optræder i saadanne masser, at vi maa drage slørene for ansigterne og endda være glade for kun at blive maltrakterede af de forholdsvis faa, som forstaa at bane sig vej ind under vore næt, og som pine os ulideligt. (Mellem fangere og jægere, s. 163).

Mødet med grønlænderne

Når man i dag læser Daniel Bruuns skildringer af mødet med den grønlandske befolkning, er der formuleringer, som skurrer i nutidige ører. Man

Forberedelse til kaffedrikning. Tegning af Daniel Bruun. (Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

kan læse om grønlænderne, at de er skidne, tilhører en lavere race, at de er som børn, og at mændene er dovne. I sådanne udtryk afspejler Daniel Bruun sin tids almindelige opfattelse af de farvede folkeslag som stående under europæerne i civilisationsniveau. I 1890'erne var imperialismen i fuld udfoldelse. Afrika var delt mellem Europas kolonimagter, og i Grønland var det Danmark, der bar den hvide mands byrde.

Der eksisterer flere tegninger af Bruun selv, hvor han i grønlandske omgivelser er iført en tropehjelm. Det har været set som et udtryk for dansk imperialismen i Grønland, og man må medgive, at tegningerne godt kan give associationer i retning af Tintin i Congo, men det er Daniel Bruun i Grønland. Tropehelmen må være hjembragt fra rejsen til Tunis året før, og den har af Daniel Bruun været anvendt, også i Danmark, som en praktisk foranstaltning og ikke som et ideologisk signal.

I bogen *Mellem fangere og jægere* skriver Daniel Bruun om den officielle danske Grønlandspolitik, som han tydeligt nok identificerer sig med:

I det hele taget søger den danske regering at holde grønlænderne afspærrede fra omverdenen – ingen kan saaledes rejse i Grønland uden tilladelse – for derved at bevare (beskytte) dem for civilisationens onder. Intetsteds i verden bliver en halvild befolkning saa omhyggeligt behandlet som eskimoerne i Grønland, og intetsteds tvinger man den som her til at leve under de former, som passe den bedst og som den er vant til. (Mellem fangere og jægere, s. 32).

I virkeligheden varede denne politik helt frem til grundlovsændringen i 1953, da Grønland skiftede status fra koloni til en ligeberettiget del af det danske rige.

Et andet sted skriver han:

Grønlænderne ere kun børn, men intelligente børn. De maa behandles venligt, men bestemt, og man maa ikke fordre, at de skulle vise taknemmelighed, fordi man i haarde vintre hjælper dem. De kunne jo ikke indse andet, end at den, som har saa meget i butikken, dog virkelig bør dele med dem. (Mellem fangere og jægere, s. 34)

Når Daniel Bruun skrev noget negativt om grønlænderne, blev det næsten altid afbalanceret af en anerkendende forståelse.

Nogle ruiner på toppen af Burfeld inspirerede Daniel Bruun til at forestille sig, at i hytterne her på toppen af Sydgrønlands højeste fjeld holdt de sidste nordboer udkig efter den hjælp fra moderlandet, som ikke kom

før det var for silde og før den sidste nordbo havde ladet sit liv i kamp mod det folkeslag, som vi synes er en lavere race, men som dog har vist, at det kan leve der, hvor ingen europæer kan trives uden hjælp fra sine egne. (Mellem fangere og jægere, s. 155).

Da han ca. 30 år senere i erindringsbogen genfortalte den samme historie, var tiden en anden, og sætningen om den lavere race kom ikke med.

Han fandt også, at grønlænderne var åbne og imødekommende over for fremmede, og selv om ingen med hans familiære og militære baggrund kan mistænke ham for kommunistiske sympatier, så kan følgende udtalelse vel kun tolkes positivt:

Kommunismen synes et særkende for disse mennesker. De dele alt med hverandre. Kokkens gryde gik rundt fra mand til mand, og hver tog en skefuld for at række gryden til sin nabo. Da en af dem fik en æske fyrstikker, delte han indholdet ud, saa hver fik lige mange. (Mellem fangere og jægere, s. 11).

Daniel Bruun oplevede dog også situationer, hvor hans tålmodighed blev sat på prøve. På vej mod Julianehåb tvinges de af isforholdene til at slå lejr, hvilket ikke passede i den utålmodige Daniel Bruuns kram. Han ventede utålmodigt på at komme videre:

Til morgen fik vi mere sne og regn. Vinden er sprunget om, og der viser sig aabninger i isen, men grønlænderne vil ikke ud. Jeg bliver utaalmodig, men det nytter ikke det allermindste. Terkel og de andre staar med hænderne i lommen, opspilede øjenbryn og stirrer hen over isen mod Nunarsuits toppe, som var det den ligegyldigste sag af verden, hvad jeg mente. – Selvfølgelig viste det sig ogsaa at være det. Vi kom ingen vegne. (Manddomsaaar, s. 163).

Det var grønlænderne, der havde fat i den lange ende, og det erkendte Bruun med selvironisk resignation.

Det for grønlænderne mindst spændende arbejde var selve udgravningsarbejdet. Det var fysisk hårdt og ensformigt, og især på dage med dårligt vejr kunne det være svært at få mændene til at tage fat, og hvis der var lokkende jagtmuligheder i nabolaget, så trak disse stærkt i mændene. Til kajakmanden Ole havde Bruun et meget ambivalent forhold. Han var:

flink på søen, men en drivert til at arbejde på landjorden. (Manddomsaaar, s. 172).

Manglende pålidelighed kostede på et tidspunkt Ole en fyreseddel, men efter nogle dage tog Bruun ham tilbage. Som en dygtig jæger var han svær at undvære:

Paa tourene var Ole ubetalelig med sit indgaaende kendskab til egnen, hvor han havde sit bedste jagtterræn. Han var udholdende, munter og aldrig ked af, om vi saa maatte gaa nok saa langt, ja, han gjorde ofte milelange omveje, blot for at se, om der endnu var de samme fugle, harer og ræve, som han for saa og saa lang tid siden havde set der. (Mellem fangere og jægere, s. 143).

At mandskabsplejen ofte krævede finfølelse fremgår af denne historie:

Om aftenen dansede grønlænderne, hvorfor min besætning kom for sent op næste morgen. I den anledning skældte jeg den alvorligt ud, hvilket naturligvis havde til følge, at Abraham op ad dagen, da vi endelig vare komne af sted, erklærede, at han længtes hjem efter, hvorfor han mente at ville gaa tilbage med besætning og baad, naar vi kom til Narsak. (Mellem fangere og jægere, s. 94).

Abraham tog hjem med båd og besætning, da de nåede Narsak, men Bruun købte nu sin egen konebåd og hyrede en ny besætning, som forblev i hans tjeneste resten af sommeren. Han havde nu gjort den erfaring at:

Et vrantent udseende, et lidt haardt tonefald i stemmen, for ikke at tale om et bebrejdende ord, gør disse mennesker bedrøvede og stemmer dem ugunstigt mod den, der har været vranten og talt haardt til dem. (Mellem fangere og jægere, s. 163).

Kvindedyder

Man fornemmer, at Bruun i løbet af den lange sommer udviklede en voksende sympati og forståelse i omgangen med grønlænderne. Det gjaldt ikke mindst i forhold til ekspeditionens kvindelige medlemmer.

I Narsak havde vi faaet en konebådsbesætning, som trolig fulgte os – paa nær ganske enkelte ombytninger af personalet – lige til slutningen af september maaned. Jeg kan ikke noksom rose den sjældne taalmodighed,

ihærdighed og utrættelighed, hvormed denne besætning udførte det for den uvante gravningsarbejde, ofte under meget sløvende forhold, naar vi pintes af myggene, denne Grønlands landeplage. (Arkæologiske undersøgelser, s. 184).

Det var ikke kun arbejdsindsatsen, der gjorde indtryk på ham. Han blev også betaget af kvindernes sang: I Arsuk

hørte jeg første gang grønlandsk sang og forbausedes over folkets store musikalske sans. I den lyse nat lød kvindernes melodiske sang hyggeligt og kønt. (Mellem fangere og jægere, s. 156).

På et enkelt område foretager han en direkte sammenligning mellem danske og grønlandske kvinder. Det handlede om at drikke punch. Mændene fik først skænket op, men derefter blev det kvindernes tur, og det var de ret gode til:

Vore (danske) damer vilde maaske have ligget under bordet, men det var ikke kendeligt paa grønlanderinderne, at de havde drukket. De smilte kun lidt mere kælent med deres skraa øjne. (Manddomsaa, s. 152).

Selv om ekspeditionen havde et omfattende arbejdsprogram, så sørgede Bruun for, at alt ikke gik op i arbejde. Søndagene var fridage, hvor der ikke blev arbejdet. Her lærte Bruun dem forskellige lege. To mand frem for en enke blev vældig populært. Laksefiskeri var en yndet beskæftigelse, og når lejligheden bød sig, fik mændene lov at gå på jagt. Det var godt med variation i den daglige kost.

Bruun var lydhør over for ekspeditionsdeltagernes ønsker og behov:

Det er i dag en af pigernes fødselsdag, og dels i den anledning, dels for at holde humøret oppe hos baadsbesætningerne, lader jeg en kasse med isenkramvarer aabne. Efter at grønlanderne først i stum beundring har stirret på alle disse herligheder: trompeter, rangler, skralder, mundharmonikaer, sirener, løver, tigre, bjørne, lam, spejle, børster, kranser osv. osv. som i én uendelighed, ogsaa til min usigelige glæde, fremdrages af denne vidunderkasse, som min proviant-leverandør Beauvais havde besørget, uddeler jeg nogle gaver og udlaaner alle instrumenterne til brug paa stedet. I næste øjeblik danses der på en stor sten den vildeste »arfneq pingasut« (en slags sekstur) til den frygteligste kattemusik, medens stormen tuder. (Manddomsaa, s. 162).

Laksefangst. Tegning af Daniel Bruun. (Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

I den hede middagstime var der også lejlighed til at slå sig lidt løs, og et af de fornøjelige tidsfordriv var laksefangst i nærliggende vandløb. Enten med de bare næver eller med lyster:

Pigerne blive ivrigere og ivrigere; det gælder at kunne præsentere mig de fleste laks. En tager anorakken af og løber om i særk; andre følger eksemplet. Hvem der dog kunne springe ned i aen! siger Malit; et øjeblik betænker hun sig, saa sættes også kamikkerne paa bredden, og med benene i vandet vader hun mellem de store sten, straalende glad. Et herligt syn er det at se de unge piger boltre sig ved elven. (Mellem fangere og jægere, s. 197).

Ja, Daniel Bruun blev så begejstret, at han selv greb et lyster og kastede sig ud i den vilde jagt, så selv myggenes sværmen blev glemt. I hans beskrivelse af denne lykkelige dag bobler poesien og det lyriske frem i hans pen:

I Pigerlil, lad atter anorakken dække eders barm, som svulmer af ungdom, forår og varme, og træk atter kamikkerne paa eders smaa, hvide fødder; tag

hver sin fangst i haand og kom saa hist op paa fjældet, hvor der lufter frisk vind, og lad mig se jer fangst. (Manddomsaaer, s. 197).

Denne betagelse af kvinderne, der her næsten ligner en forelskelse, kommer til udtryk flere steder i Bruuns beretning:

Der stod blandt andre den lille, nyskelige Malene, som i daglig tale kaldtes Malit. Hun var saa sød i sin tærnede anorak, de fine, broderede sælskindsbenklæder, de røde kamikker og med det lille, sorte pandebaand, at jeg blev ganske indtaget i hende. (Mellem fangere og jægere, s. 99).

Jægere som husdyrbrugere?

I *Mellem fangere og jægere* gør Daniel Bruun sig nogle tanker om muligheden for at genoplive Nordbotidens husdyrhold, men opgiver tanken, for hvis indvandrede europæere skulle stå herfor

maatte man da give slip paa at holde grønlænderne isolerede som hidtil, og derved ville deres levedygtighed som jæger- og fiskerfolk sikkerlig faa sit grundskud, og samtidig vilde civilisationen dræbe deres lykke. Om at forsøge at lade grønlænderne blive kvægavlsdrivende i stor stil, kan der lige saa lidt være tale, da deres temperament ikke egner sig herfor. (Mellem fangere og jægere, s. 169).

I vore dage er der et blomstrende fåreavlererhverv i Sydgrønland, og i modsætning til Bruuns forestillinger så opretholdes det med stor succes af grønlændere, som har taget det store spring fra jagt på dyr til produktion af dyr.

En farlig situation

Fra Grønland sendte Daniel Bruun, når der var lejlighed til det, flere breve til hjemmet. I nogle af dem berettes der mest om praktiske hændelser og om ekspeditionens forløb. Den 29. juni sendte han et meget fyldigt brev på ti håndskrevne A4-sider. Heri fortæller han om ekspeditionens fremskridt og resultater og om de forskellige deltageres roller. Han beretter også om grønlænderdragten, som han selv finder praktisk og bekvem at bruge, og han beskriver det gamle nordbolandskab mellem fjordene Sermilik og Tunulliarfik, som han er meget betaget af. Endelig finder han også plads til at fortælle om en farlig situation, ekspeditionen kom ud i:

Den 19. gik jeg med »Tøsen« ind i Tunugdliarfik (fjord). Der laa megen is til at begynde med, senere fik vi aabent vand, men nu rejste der sig en brandstorm indefter. Vi holdt os langs land, og det gik godt alt sammen, til vi naaede en pynt. Da baaden skulle lægges noget tværs for søerne, gik vandet over. Kvinderne bleve bange, og da der var pakket med is, lod jeg lægge til land. Kysten var imidlertid saa stejl, at vi ikke kunne blive der. Jeg lod da kvinderne gaa over land til pyntens anden side, mens vi tre europæere og tolken Peter roede baaden uden om pynten. Det er den værste fare, vi har haft. Søerne sloge over os, og vi tørnede flere gange mod isen, men »Tøsen« holdt mærkværdig nok. Et af vore telte blev af vandet skyllet overbord, men en kajakmand saa det, gik ud og bjergede det. Han maatte holde en af tovenderne i munden og saaledes bugsere teltet i land. Vi roede videre, medens vi kunne se kvinderne paa fjeldet staa og skriges med armene i vejret, og medens storm, bølger og is frembragte et djævelsk spektakel. Vi klarede pynten og lagde til land og toge kvinderne ombord og roede videre til nogle ruiner, som vi opmaalte samme aften. (Mellem fangere og jægere).

Familien derhjemme

Når man læser erindringsbøgerne, er man ikke i tvivl om, at familien og slægten spiller en stor rolle for Daniel Bruun, men han er også en meget privat person, der kun sjældent giver adgang til dybere personlige følelser. Det sker dog enkelte steder, både i bøgerne og i bevarede breve, at man får glimt af de omkostninger og afsavn, der må have været en del af prisen, når han i lange perioder var optaget af aktiviteter, der ofte foregik langt borte fra hjemmet.

I Daniel Bruun's privatarkiv er bevaret nogle breve sendt fra ham til hjemmet i Viborg. I et brev skrevet undervejs til Grønland og dateret Davisstrædet 20. maj 1894 til »Min kære Valborg« skriver han, at den friske søluft har gjort ham godt efter den hektiske afgang fra København:

...men du maa undskylde mig. Det var sandelig ingen historie at ordne en ekspedition paa 5 dage. Min kære lille kone du ved jo, at jeg holder af dig, selv om jeg af og til bruser alt for galt op.

Naar jeg til efteraaret kommer hjem, har jeg ikke det pres paa mig som sidst. Saa er der jo ingen ny rejse, der stunder til lige straks igjen. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Derefter går han over til at fortælle om, hvilke planer han har om kommende bogudgivelser, når han vender hjem! Brevet slutter af med hilsner til en lang række personer derhjemme,

men frem for alt kys min egen kære lille Franz, som jeg længes saa meget efter, og hvis helbred jeg ikke saa faa gange [har tænkt paa?]. ... og vær selv vis paa, at jeg mange gange tænker paa, om vi to dog ikke skulle kunne se at komme lidt bedre ud af det end tidligere. Vi holder jo dog af hverandre. Jeg forsikrer dig min lille kære kone, at jeg længes meget efter dig.

Et kys til dig og vor dreng fra din Daniel. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

At sønnen Franz ofte er i Daniel Bruun's tanker, fremgår også af en skildring i *Manddomsaaer*, hvor han er paa vej hjem til lejren. Det er lige efter solnedgang:

Det bliver stille mellem fjældene, og søerne ligger og glimter som lyse øjne midt i de mørke omgivelser. Vi hører en ræv gå og ser utydeligt dens omrids paa en klippe, hvorfra den aabenbart stirrer ned efter os.— Der gaar en stund, og nu lyder det for mig som et barn i hjerteangst kaldte: »Fa-a-er! — Fa-a-er!« Uvilkaarligt standser jeg og lytter. Atter det samme: »Fa-a-r! — Fa-a-er!«

Jeg kalder paa min ledsager, som gaar foran: »Ole, hvad er det?« »Tugdlik!« svarer han lakonisk, idet han fortsætter sin gang. Det var altsaa en islom eller ømmer. Senere har jeg ofte hørt det samme klagende skrig, men hver gang tænker jeg paa en lille dreng derhjemme. — Pokkers saa følsom man kan blive, naar det gælder ens eget barn! (Manddomsaaer, s. 182).

Fra den 27. oktober foreligger et brev, som Daniel Bruun har skrevet efter tilbagekomsten til København. Han var sejlet fra Grønland den 30. september, og den 24. oktober blev han på grund af ugunstige vindforhold sat i land i Varberg, hvorefter han nåede frem til København den 25. I brevet indleder Daniel Bruun

Min egen kære Valborg. Ja, her har du mig igen frisk og rask og lidt — tyndere. Jeg har haft et udmærket udbytte og skal paa mandag holde et foredrag derom for en kreds af videnskabsmænd. Senere skal jeg i februar holde foredrag i Oldskriftselskabet. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Måske ikke så varm en indledning, som man kunne have forventet efter fem måneders adskillelse, men der var også et eller andet, der var gået galt, hvilket fremgår af brevs næste afsnit:

Jeg var jo ikke så lidt skuffet over, at du ikke kom, da du først havde anmeldt dit komme; men paa den anden side har jeg saa meget at gøre, at vi ikke vilde faa megen tid til at være sammen.

Jeg kommer saa hjem den 1. november om morgenen og glæder mig jo uhyre meget til at se dig og Franz. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Herefter fortæller brevet lidt om modtagelsen i København, om hændelser i Grønland og om en regning, der skal betales. Brevet slutter med en

Kærlig hilsen til dig, min egen Valborg, lille Franz og Sine. Din Daniel.
(P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Desværre har det ikke været muligt at finde Valborgs breve i de efterladte papirer, så der er ikke nogen forklaring på, hvorfor hun ikke dukker op i København. Måske har Valborg ikke følt sig helt overbevist af mandens løfter om, at de nu ville få en rolig periode sammen. Hvis ikke Daniel Bruun var optaget af planlægning af nye rejser, så var han optaget af nye bogudgivelser.

Tunuarmiut. Akvarel af Daniel Bruun og N.P. Jørgensen. (Nationalmuseets arkiv).

Resultater

I løbet af den grønlandske sommer registrerede og kortlagde Bruuns ekspedition 83 nordbolokaliteter, hvoraf nogle var kendt i forvejen, men ikke ordentligt beskrevet, mens andre var helt nye fund. Før Bruuns ekspedition havde man ikke noget klart billede af arten af de forskellige ruintyper, men med Bruuns undersøgelser fik man nu for første gang en tydelig identifikation af boligerne, og gennem egentlige udgravninger påviste han brugen af de forskellige rum i boligen: ildhus, badstue, opholdsrum, soverum.

Da Bruun i september erkendte, at han ikke kunne nå at undersøge alle de lokaliteter, han havde fået kendskab til især i den sydlige del af undersøgelsesområdet, fik han en aftale med sekondløjtnant af flåden Frederik Petersen, som var blevet frigjort fra en opmålingsekspedition under Carl Moltkes ledelse, om at denne skulle fortsætte arbejdet, når Bruun rejste hjem. Han skrev nu en meget grundig og detaljeret instruks, der dels præciserede, hvilke 18 lokaliteter Bruun gerne ville have undersøgt, samt hvilke der skulle prioriteres højest, dels opstillede ti punkter, som han gerne ville have, at Petersen arbejdede efter, men som også afspejler Bruuns egen samvittighedsfulde arbejds måde:

1. *Terrainet om ruinerne krokeres eller beskrives med angivelse af disses plads i forhold til omgivelserne, således at man kan erfare om der er tale om en gaard, nogle kvægfølge eller kun enkelte huse (provianthouse, skibsskure o.l.)*
2. *De enkelte ruiner, hvis omrids kan fastslaaes, opmaales eller afskridtes. Deres beliggenhed mod verdenshjørnerne angives.*
3. *Naturforhold, der har kunnet bestemme ruingruppernes anlæg, iagttages (græsning, drikkevand, landingssted).*
4. *De enkelte ruiners bygningsmaade angives – særlig efterses, om murene er byggede af jord og sten, græstørv og sten, ler og sten, eller kun af sten. Det bemærkes i den anledning, at boliger (...) og stalde formentlig er opført af sten og jord, græstørv eller ler, hvorfor de er mere sammenfaldne end f.eks. provianthouse, kirker, kvægfølge, lader o. l. bygninger. I staldene ses ofte baasesten, hvis afstand maales. I samme hus er ofte stald i den ene ende og hølade i den anden, hvorfor det kan antages, at man ofte vil træffe den ene ende af en saadan bygning mere sammenfalden end den anden.*
5. *Boligerne søges nær ved elve, på tørre steder og ikke langt fra landingsstedet. Foran eller ved boligen er en mødding med knogler og aske. Den kendes på græssets lysegule eller grønne farve.*

6. Tæt ved boligen findes som oftest kostalde og nogle provianthuse.
7. Længere borte fra boligen træffes i nærheden af vandet:
 - a. provianthuse og baadeskure
 - b. længere inde i landet – ofte på fjeldsider – faarefolde og andre kvægfolde.
 - c. desuden træffes ofte i nogen afstand fra boligen højt liggende provianthuse.
Faarestalde og hestestalde kunne ligge baade kortere og længere fra boligen.
8. Af alle boliger, hvis mure tydeligt skelnes, tages grundplaner.
9. Kirker, som maatte træffes, aftegnes, og der tages grundplan og profiler. Om kirkerne vil kirkegaarden findes neden for kirkegaardsdiget. Der (foretages) gravninger på kirkegaarden for at finde lig, ligkister og ligsten. Der ses nøje efter, om nogen ligsten bærer indskrifter eller forsiringer, i så tilfælde medtages den, om båden kan rumme den, ellers bringes den i sikkerhed på anden måde.
10. Gravninger foretages foruden på kirkegaarde ikke ud over, hvor det maatte være nødvendigt til forstaaelsen af et og andet (f. eks. erkendelse af bolig ved hjælp af mødding).
Sluttelig skal jeg udtale, at undersøgelse bør gaa ud paa at skaffe en paalidelig oversigt over, hvad det er for en slags ruiner, som findes i de paagældende egne (om kirkegaarde, osv.) (Efter maskinskrevet kopi af brev til sekondløjtnant Frederik Petersen i P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Hjemme igen

Da Bruun den 25. oktober 1894 var tilbage i Danmark, gik han straks i gang med at gøre ekspeditionens resultater klar til trykning. Hans gode og humorfyldte ven arkæologen Vilhelm Boye tog sig af at udarbejde en beskrivelse af og en fortegnelse over de fundne oldsager. I et af de breve, Boye sendte til Bruun, slutter han af med denne formfuldendte hilsen:

Gaaende til slutning over til privatlivets forhold, undlader jeg ikke herved at lade Dem velvilligst modtage mine varme forsikringer om min aldeles bestemt udprægede højagtelse, formælde Deres frue min loyaleste compliment med tilføjelsen om, at jeg med ærefrygt kysser det støv som muligvis skulde forekomme under hendes fødders fodskammel, samt paa mine vegne og til mine synders

tilgivelse kysse den hellige Francisci store taa, endelig at overbringe min underdanigste hilsen paa Asmild Kloster.

Til ærefrygt og dyd

Deres Vilhelm Boye

(P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Det var ikke arbejdet med at få beskrevet ekspeditionens resultater, der voldte de største problemer for Bruun. Det var derimod svært for ham at få de bevilgede penge til trykning til at slå til. Kaptajn A.P. Madsen, der var den, der havde den daglige kontakt til trykkeren og litografen, skrev i et brev til Daniel Bruun:

Vil De være saa god at have nogle kamferdraaber parat, før De læser videre. Det er pengene, det er galt med. (P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet).

Han berettede derefter om de kompromiser, som det havde været nødvendigt at indgå. Allerede i 1895 udkom værket om *Arkaologiske undersøgelser i Julianehaabs Distrikt* – ikke med de illustrationer, som Daniel Bruun havde ønsket, men med en omfattende og grundig beskrivelse af det udførte arbejde.

Vurderinger

Hvilken betydning fik Daniel Bruun's indsats i Grønland? At dømme efter senere nordboforskeres udtalelser var den uvurderlig. Svend Erik Albrethsen skriver om ham, at publiceringen af resultaterne i 1895 er

et på enhver måde mønsterværdigt arbejde. D. Bruun påbegyndte her det nummereringssystem af ruinerne, der fortsat er i brug. (Svend Albrethsen, s. 12).

De grundige verbale beskrivelser af hver ruin med angivelser af mål, bevaringstilstand og byggemateriale er ofte suppleret med en omhyggeligt udarbejdet situationsplan og med detailtegninger af hver ruin.

Daniel Bruuns værk ... er meget overskueligt opbygget og derfor særdeles velegnet som håndbog ved besøg på de beskrevne ruingrupper, en funktion, værket da også stadig har, når det gælder ruingrupperne Ø 1-97. (Svend Albrethsen, s. 12).

Udsnit af kort over Grønland med bl.a. Daniel Bruun Land.

Jette Arneborg, ledende nordboforsker, skriver:

Den legendariske kaptajn Daniel Bruun fremhæves ikke alene for sit arbejde i Grønland, men for sin betydningsfulde indsats for nordatlantisk arkæologi i det hele taget, (Jette Arneborg, s. 12)

og hun kalder hans dokumentation, som ligger på Nationalmuseet, for »fantastisk«.

Olaf Olsen, tidligere rigsantikvar, nævner, at Gustav Holms undersøgelse i 1880 var en imponerende arbejdsindsats, hvor hele den lyse grønlandske sommernat måtte være inddraget, men denne præstation blev overgået af Daniel Bruun, der i 1894 fortsatte Holms arbejde i Østerbygden

og overkom endnu mere – og i tilgift i lyn tempo publicerede en fremragende systematisk oversigt over Østerbygdens topografi og det middelalderlige Grønlands gårdtyper... Daniel Bruun var den selvlærte mand, der

magtede det hele... Hans virksomhed i Grønland (blev) banebrydende og skelsættende for den arkæologiske forskning. Daniel Bruun arbejdede hurtigt og effektivt, og hans udgravninger var hastige og præcise. (Olaf Olsen, s. 142-43).

I Daniel Bruuns hjemby Viborg bliver han erindret gennem navnet Bruuns Vej, men må altså her dele æren med den øvrige Bruun-familie. I Grønland har man været mere generøse. Her er Daniel Bruuns navn knyttet til ikke mindre end fire geografiske lokaliteter. I nordboområdet Vatnaverfi, hvor han selv rejste, er der en Daniel Bruun Dal, og i det nordlige Grønland er der dels en Daniel Bruun Firn, dels en Daniel Bruun Gletcher. Endelig er der i Nordøstgrønland vest for Danmarkshavn et landområde, der har fået navnet Daniel Bruun Land.

At hans navn også lever ude i den store verden fremgår af, at nogle af hans bøger af og til bliver genoptrykt. Så sent som i 2007 kom Daniel Bruuns bog fra rejsen til Tunesien i 1893 i en amerikansk udgave på Forlaget Kessinger Publishing: *The cave dwellers of Southern Tunesia: Recollections of a sojourn with the Khalifa of Matmata*. Forlaget har udgivet den i en serie af kulturelt vigtige bøger, der fortjener at blive bevaret i verdenslitteraturen.

Efter Grønlandsrejsen

Grønlandsrejsen blev for Daniel Bruun indledningen til mange års arbejde med arkæologiske udgravninger og kortlægningsopgaver i de vestnordiske lande Norge, Færøerne, Island og Grønland, men hans aktiviteter udfoldede sig også på mange andre områder. I 1900 var han ansvarlig for Nationalmuseets udstilling om Færøerne, Island og Grønland på Verdensudstillingen i Paris, og under den japansk-russiske krig i 1904 arbejdede han som krigskorrespondent for *Berlingske Tidende*. I 1920 fungerede han som politimester for den internationale kommission i forbindelse med folkeafstemningen i Slesvig. Samtidig med løsningen af disse opgaver udfoldede han en imponerende forfattervirksomhed. Store bogværker – f. eks den topografiske beskrivelse *Danmark Land og Folk* i 5 bd. og *Krig gennem aartusinder*, ligeledes i 5 bd. – men også et væld af artikler flød fra hans hånd. De blev publiceret i aviser og tidsskrifter som *Illustreret Tidende*, *Geografisk Tidsskrift*, *Meddelelser om Grønland*, *Architekten* og *Militært Tidsskrift*. Læsning af den samlede oversigt over Bruuns litterære produktion kan gøre en helt stakåndet. Skoletidens etiketter om dovenskab og manglende

interesse er gjort til skamme. Daniel Bruun var energisk, utrættelig og eventyrlysten. Måske havde han et behov for at revanchere nogle spildte år i Latinskolen?

Om sit eget virke skriver han:

at om jeg havde evnet fra tidligste tid at koncentrere mig om en enkelt af mine mange interesser, kunne jeg maaske have præsteret noget mere og bedre, end jeg har gjort, f. eks. som arkæolog, som krigshistoriker, som forfatter eller som aktiv militær; nu blev det hele lidt »spredt fægning«; men jeg har i alle tilfælde følt tilfredsstillelse ved at kunne virke paa de mange omraader og vel forhaabentlig ogsaa præsteret et og andet, som har værdi ogsaa i fremtiden. Jeg tænker da især paa mine undersøgelser paa Færøerne, Island og Grønland. (Ungdomsfærd, s. 7)

Kilder

Rigsarkivet: Peter Daniel Bruuns slægtsarkiv (Privatarkiver 5227).

Viborg Katedralskoles arkiv, Landsarkivet i Viborg: Navneliste over elever 1866-89.

Viborg Katedralskoles arkiv, Landsarkivet i Viborg: Månedskarakterer for opførsel 1860-82.

Viborg Lokalhistoriske Arkiv: Daniel Bruuns mappe.

Antikvarisk topografisk arkiv, Nationalmuseet: Kort, tegninger og skitser fra udgravningerne i Grønland.

Albrethsen, Svend: Træk af nordboarkæologiens historie, *Grønland*, nr.10, 1971. s- 1-14.

Arneborg, Jette: Nordboarkæologiens historie – og fremtid, *Grønland*, nr. 5, 1989, s. 1-18.

Bruun, Daniel: *Huleboerne i Syd-Tunis*, 1895.

Bruun, Daniel: Arkæologiske undersøgelser i Julianehaabs distrikt, *Meddelelser om Grønland*, XVI, 1895.

Bruun, Daniel: *Mellem fangere og jægere, piger og koner*, 1897.

Bruun, Daniel: *Slægts- og barndoms minder fra Viborgegnen*, 1925.

Bruun, Daniel: *Ungdomsfærd*, 1926.

Bruun, Daniel: *Manddomsaaer*, 1926.

Bruun, Daniel: *Fra de sidste tredive aar*, 1927.

Müller, Sophus: *Udsigt over oldtidsudgravninger i aarene 1893-96*.

Olsen, Olaf: Nordboforskning, *Grønland*, 1982, nr. 5, s. 141-43.

Noter

1. *Ungdomsfærd*, s. 10-29.
2. *Slægts- og barndoms erindringer*, s. 138).
3. Viborg Katedralskoles arkiv"1. Navnelister over elever 1866-89, heri modenhedsdomme efter skoleåret 1870-71. 2. Dagbog for 4. studerende klasse i Viborg Katedralskole. 3. Månedskarakterer for opførsel 1860-82.
4. *Ungdomsfærd*, s. 30.

5. *Ungdomsfærd*, s. 32.
6. *Ungdomsfærd*, s. 49.
7. *Manddomsaar*, s. 10.
8. *Manddomsaar*, s. 46. Endvidere Sophus Müller.
9. Arnborg 1989.
10. P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet, brev af 8. marts 1894.
11. P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet, breve fra ekspeditionens deltagere (23-III).
12. Ifølge regning fra I.D. Beauvais i P.D. Bruuns slægtsarkiv.
13. Daniel Bruuns håndskrevne regnskab i P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet.
14. Albrethsen, s. 12
15. Maskinskrevet kopi i P.D. Bruuns slægtsarkiv, Rigsarkivet.

Erik Velling Hansen. Født 1941 i Randers. Uddannet på Marselisborg Seminarium i Århus. Tidligere ansat som lærer og skolebibliotekar på Hald Ege Skole, nu pensionist. Adresse: Carl Pipers Vej 13, 8800 Viborg.

Erhvervsfiskeri og sommersejlds på Hald Sø i 1900-tallet

Fiskerettigheder i Hald Sø

Mennesket har til alle tider søgt at udnytte naturens ressourcer til eget formål. Herunder også de fisk, der har kunnet fanges i vore søer og vandløb. Så vigtige har disse »herligheder« været op gennem tiderne, at de undervejs også har givet anledning til tvister, fastsættelse af vilkår og stadfæstelse af rettigheder for deres udnyttelse.

Denne beretning skal handle om, hvordan en sådan rettighed har været benyttet erhvervsmæssigt i forrige århundrede på en af egnens søer, nemlig Hald Sø. En sø, der med et areal på ca. 340 ha er en af landets større og med sin vanddybde på mere end 30 m anses for at være landets næstdybeste sø.

I al den tid, vi har kendskab dertil, har fiskerettighederne i Hald Sø været ejet af herregården Hald. Dette uanset, hvem de øvrige lodsejere rundt om søen måtte være.

Søens grænse og dermed fiskerettigheden gik der til, »hvor bølgeslaget gik«. Altså en smule op på land, hvilket havde betydning for at minimere kreaturerne afbidning af rørvæksten i vandkanten. Skete det for tit og for tæt, ville rørvæksten gå til. Rør havde som bekendt også en værdi, bl.a. som tækkemateriale og underlag for gipslofter.

Vi ved ikke, om der har været drevet fiskeri på erhvervsmæssig basis i tiden før Første Verdenskrig, men sandsynligvis har man på Hald haft en person, der havde ansvaret for at skaffe fisk, ligesom gården også havde sin skytte til at levere vildt. Konkret har vi viden om, at Viborg Kommune og Asmild Kloster havde ansat hver sin faste fisker, der delte Viborg Sø »midtstrøms«. Fast ansat fisker eller ej på Hald: frisk fisk fra søen har været et væsentligt kosttilskud for beboerne på herregården – høj som lav.

Søer renses for skidtfisk

Omkring Første Verdenskrig var Edvard Gunnar Ammitzbøl Nielsen (1898-1987) blevet ansat som medhjælper hos den dengang kendte dam-

SOLOMONS & SONS, LONDON E. 8.

47 a. RIDLEY ROAD

MODTAGER FERSKVANDSFISK TIL SALG PER KOMMISSION

Repræsenteret ved:

Johannes Petersen, Risikov (Aarhus)

Telefon: Aarhus 252, Risskov 9382

Telegr.-Adr.: Ip, Aarhus

12 September 1938.

I Anledning af de jødiske Helligdage i Slutningen af denne Maaned og i Oktober beder mit Firma mig henlede Deres Opmærksomhed paa, at det udover de sædvanlige Sendinger hver Mandag og Tirsdag fra Esbjerg gerne ønskes større Sendinger afskibede fra Esbjerg:-

Torsdag	22	September.	meget store Sendinger.
Lørdag	1	Oktober.	meget store Sendinger.
Mandag	3	"	ingen Sendinger.
Tirsdag	4	"	store Sendinger.
Torsdag	6	"	meget store Sendinger.
Torsdag	13	"	meget store Sendinger.

og disse vil naa rettidig frem til Salg.

Som bekendt opnaas der til disse Helligdage gode Priser og mit Firma anbefaler at sende absolut prima Kvaliteter store Brasen, store og mellemstore Gedder, store og mellemstore San'art, Karper, Suder, store Aborrer m.m., men maa fraaade at sende smaa Fisk.

For at Fisken kan naa frem i fin Condition og derved opnaa de højeste Priser, maa den ises godt straks ved Pakningen, og med mildt Vejr tilraades det at lade opise i Esbjerg. Fisken skal forsendes i nye og stærke Kasser og Ferskvandsfisk maa kun forsendes via Esbjerg. Kasserne skal være mærkede "Freshwaterfish", hvilket besørges af Speditør Carl Lassens Efterfølgere i Esbjerg.

For at Sendingerne ikke skal blive forsinkede i Esbjerg anbefales det saavel paa Mærkesedler som paa Fragtbrevet tydeligt at angive Nettovægt og Indhold.

Mærkesedler og Fragtbreve leveres gratis.

Mærkeplade til paamaling med Firmas Adresse paa Kasserens Endestykker samt Nummerplade til speciel Mærkning af Siderne leveres gratis.

Gerne til Deres Tjeneste med enhver nærmere Oplysning De maatte ønske, anbefales mit Firma paa det bedste til Deres Velvilje.

med Højagtelse

Johannes Petersen

Brev fra september 1938 fra firmaet Solomons & Sons, London, som aftog fisk fra Ammitzbøls fiskeri i Hald Sø. (Edvard Ammitzbøls privatarkiv).

brugsejer og farmaceut H.J.T. Errboe (1881-1962) i Silkeborg. Errboe var foregangsmand for dambruget herhjemme og indførte som en af de første regnbueørreden (*salmo gaidnerii* Richardson) fra USA. En stamme kom hertil fra 1880'erne og dannede senere baggrund for andre dambrug.

Som en bibeskæftigelse til sit arbejde ved dambruget i Silkeborg påtog Gunnar Ammitzbøl sig at oprense søerne omkring Silkeborg for især fiskearten brasen (*abramis brama*), der med en længde på op til 80 cm på det nærmeste »støvsugede« søerne for de dansemyggelarver, som andre, mere spisevenlige arters yngel i stor udstrækning også skulle leve af.

Ammitzbøl og nogle få medhjælpere løste opgaven ved hjælp af landdragningsvod, der er store garn med en arbejdsdybde fra bunden og op på ca. 8 m.

Metoden bestod i, at man med en jolle roede en line vinkelret ca. 200 m ud fra bredden og for enden af denne, parallelt med bredden, udlagde voddet, der var ca. 100 m bredt og forsynet med en pose på midten til fangsten. Fra enden af voddet roedes igen en line vinkelret til bredden. De to liner fæstnedes nu til et simpelt spil, monteret på hver sin jolle i en galge. Jollen fæstnedes ved bredden til et træ eller et anker, og de to mænd i hver sin jolle drejede med håndkraft spillet og trak derved voddet mod land. Når spillet kaldes simpelt, er forklaringen, at det blot bestod af en trærulle, hvorom linen kunne vikles op. Den drejedes med håndkraft med to »håndtag« af træ, der var stukket gennem rullen i hver sin ende. Et arbejde, der ud over at give fisk, også gav gode arm- og brystmuskler.

I modsætning til herhjemme var brasen anset som en værdifuld spise fisk ude i Europa. Store eksportordrer blev afgivet fra såvel Hamborg-området som fra England til konsum for de dengang store jødiske befolkninger. I Tyskland var indkøberne fra fiskeauktionsmarkedet H. Köser i Altona, og i England var modtagerne firmaet Solomons & Sons.

De øvrige opfangede fisk, såsom skaller (*rutilus rutilus*), hork (*acerina cernua*) og smelt (*osmerus eperlanus*), anvendtes til foder i Errboes ørred-dambrug.

I 1921 forlod Ammitzbøl Silkeborg med gode anbefalinger og søgte via et ophold på Fiskerihøjskolen i Snoghøj forpagtningen af Hald Sø som erhvervsfisker. I lighed med Silkeborg-søerne var også Hald Sø plaget af »skidtfisk«. Ud over brasen også her skaller, aborrer (*perca fluviatilis*), hork og smelt.

Gunnar Ammitzbøl forpagter Hald Sø

Gunnar Ammitzbøl blev ansat i funktionen på Hald Sø af den norskfødte skibsreder og godsejer Steen Giebelhausen, der ud over andre store gårde

Familien Ammitzbøl på Skytteholden. (Foto 1935 i Edvard Ammitzbøls privatarkiv).

også ejede Hald fra 1919 til 1922. Forpagtningen indebar, at Ammitzbøl mod at betale 800 kr. samt levering af 200 kg fisk årligt til Halds folkekøkken erhvervede fiskeretten i hele søen, og efter sit giftermål med Jenny Olsen, der var ansat som kold jomfru på Niels Bugges Kro, fik han tillige stillet et ældre stråtækt hus på Skytteholmen ved søens nordende til rådighed. Med til huset hørte brænde og ret til at udtage træ til bundgarnspæle i Halds skove samt på Halds savværk i Bækkelund frit at få udskåret brænder til brug for en bådebro.

Skytteholmen med redskabsskure og både. (Foto 1935 i Edvard Ammitzbøls privatarkiv).

Modsat var det grej, der skulle anvendes til at opfylde forpagtningen, hans eget problem.

Gunnar Ammitzbøl anskaffede og byggede selv et antal både og joller. Når der er tale om flere fartøjer, skyldtes det den omstændighed, at han via de lokale lodsejere ret hurtigt, i 1931, ved en overenskomst med Viborg Fiskeriforening også erhvervede retten til at »rydde op« i Vedsø, Rindsholm Sø og Viborg-søerne. Nok kunne bådene flyttes ved hjælp af en lastbil, men det var i det daglige arbejde mere praktisk at have dem liggende der, hvor de skulle anvendes.

Et par af de største var forsynet med en tværskibs dam, der kunne holde fiskene levende og friske og samtidigt stabiliserede skroget. De første motorer, der sattes i disse større både, var svenske totakts benzinmotorer af mærket »Göta«, der kunne yde 2½ HK. Motorerne var efter den tids forhold af en god kvalitet, bl.a. var rør og karburatorer fremstillet af kobber.

Fangsterne var først og fremmest igen brasen, aborrer og skaller. Også fra Hald Sø kunne brasen, store skaller og andre fisk eksporteres. Fiskekøbere bestilte varen i tons til levering i f.eks. Altona og Harwich.

Fisken blev friskfanget og urenset nediset i trækasser og derefter sendt på »røde« fragtbreve som ilgods med jernbanen fra Skelhøje Station, hvortil fisken transporteredes med hestevogn. Den is, der anvendtes til at holde

Rusen bodes. (Foto 1934 i Edvard Ammitzbøls privatarkiv).

fisken frisk under transporten, købte man på Skelhøje Andelsmejeri, der var blevet oprettet i 1930.

En ordreafgivelse fra september 1938 fra Solomons & Sons fortæller om en særforsendelse i anledning af de jødiske højtider, idet bemærkes, at man normalt afsendte friske fisk hver mandag og tirsdag.

Men ved højtiderne indgik særlig store bestillinger som det nævnte eksempel fra 1938, hvor der til særlig levering torsdag den 22. september og lørdag den 1. oktober, anmodedes om »*meget store Sendinger*«. Tirsdag den 4. oktober – en normal dag – ønsker man en »*stor Sending*« og igen torsdage den 6. og 13. oktober »*meget store Sendinger*«. Der må forventes højere priser end normalt, hvorfor man anbefaler, at der tilsendes »*absolut prima Kvaliteter store Brasen, store og mellemstore Gedder (esox lucius), store og mellemstore Sandart (stizostedion lucioperca)*«. Dertil også karper (cyprinus carpio), suder (tinca tinca) og store aborrer (perca fluviatilis). Det frarådes, at man sender små fisk. Der er krav om omgående nedisning ved fangsten samt – ved mildt vejr – at »opise« i Esbjerg. Til forsendelsen må endelig anvendes »*gode og stærke Kasser*«, mærket »*Freshwaterfish*«.

Disse transportkasser fremstillede man selv af granbrædder opskåret i de aftalte længder på Thorsager Savværk i Nørreådal. Til brug for kassernes samling havde Gunnar Ammitzbøl fremstillet en skabelon, hvori brædderne kunne fastholdes. Skabelonen var forsynet med en jernbundplade, der »automatisk« vegnede sømmene på bagsiden af de lægter, der holdt brædderne og dermed kassen sammen. Der blev også af tynd kobberplade fremstillet en matrice, hvormed man med et enkelt strøg af en rest gammel maling kunne påføre opkøberens navn på kassernes sider.

De øvrige opfangede fisk blev for en stor del afsat lokalt til dambrugs-ejer Christian F. Jensen, der vest for Dollerup Mølle havde forpagtet – og fra 1923 erhvervet – et engareal og et antal fiskedamme.

Etablering af større dambrug

Gunnar Ammitzbøl havde også medhjælp til sine hverv.

Engang i 20'erne dukkede hans yngre bror Maegaard Ammitzbøl op på Skytteholmen medbringende »*en rusten cykel og 12 øre*« og tilbød sin arbejdskraft.

Hans ankomst gav anledning til, at brødrene rettede henvendelse til fru Olga Jensen, svigerdatter af møllejer A.P. Jensen, der ved Dollerup Møllens salg i 1907 havde beholdt en del jord og engarealer. Fru Olga ejede den eng med kildevæld af god kvalitet, der er beliggende lige neden for Ravnsbjerg

Sødambruget ved Hald Sø's sydende. (Foto 1939 i Edvard Ammitzbøls privatarkiv).

i søens sydvestre ende. Brødrene ønskede at købe engen for at etablere et større dambrug med udgangspunkt i de tre fiskedamme, der på daværende tidspunkt allerede fandtes der.

Handelen kom i orden, og Maegaard Ammitzbøl gravede ved hjælp af skovl og trillebør i alt ca. 25 damme ud, hvori der udsattes ørredyngel, købt hos Christian F. Jensen.

Også her kunne de opfiskede »skidtfisk« anvendes som foder. Var dette ikke tilstrækkeligt – man solgte jo alt det, man kunne til andre – suppleredes med svinelunger fra slagteriet i Viborg. Disse lunger blev skoldet i en stor udendørs muret gruekedel, derefter spredt ud til afkøling, pakket i kasser og siden sejlet fra Skytteholmen til dambruget. Et arbejde, der påhvilede sønnen, der også hed Edvard og var født i huset på Skytteholmen i 1924.

Maegaard forlod i slutningen af 30'erne engen, hvorefter Gunnar sideløbende med fiskeriet på søen alene fortsatte med dambruget, indtil det i 1940 blev afhændet til Chr. F. Jensen og dennes søn Axel Jensen for 18.000 kr. En salgspris, der såfremt man havde ventet til længere hen i besættelsestiden med dens stigende priser på ørreder, ville have været væsentlig højere. Det er det dambrug, som alle, der har stået på Ravnsbjerg for at nyde en is sammen med udsigten, vil erindre på grund af lyden fra den dieselmotor, der fra 1953 pumpede vand fra søen ind i bassinerne. Ørredproduktionen til eksport fortsatte herfra, indtil dambruget blev nedlagt i midten af 80'erne i forbindelse med hele Hald Sø-områdets omskabelse til EU-habitatsområde, hvorom senere skal berettes.

Allerede før Første Verdenskrig var der røster fremme om at frede arealer omkring Hald Sø. Disse tanker tog fart efter krigen og blev fra midten af 30'erne så konkrete, at der fremsattes lovforslag i Rigsdagen. Lodsejerne og andre berørte indgik i forløbet en aftale om ikke at ændre på forholdene omkring søen.

Denne aftale indebar bl.a., at brødrene ikke blot kunne udvide det redskabsskur, de havde på Skytteholmen. Med Fredningsnævnet indgik man et forlig, der indebar, at der kunne tilbygges 5 x 6 m, og at man ikke måtte foretage fældning eller oprydning i øvrigt på arealet. Fredningen blev vedtaget i 1939, men først i 1942 var alle dele såsom erstatninger m.m. på plads.

Skønt der i 30'erne var gode penge i det beskrevne fiskeri, hvor man altid havde et par faste folk ansat samt løs medhjælp, når der var særligt behov, ville Gunnar Ammitzbøl ikke lægge alle sine æg i én kurv.

Turistbåde på Hald Sø

Da Ammitzbøl i 1921 kom til Skytteholmen, havde han medbragt en lille turbåd, P712, kaldet *Ørnen*. Båden, der var købt i Silkeborg for opsparede midler, var udstyret med en tocyldret firetakts benzinmotor af mærket »Danmark«.

Med denne båd påbegyndtes turistfart lørdag-søndag om sommeren. Der sejledes en fast trekant rute, der udgik fra Gammel Hald vis á vis Niels Bugges Kro til en bro direkte over for stedet på Inderøen. Herfra til Hald ruin og retur til »Knolden« – den populære lokale betegnelse for Gammel Hald – Niels Bugges Hald. Prisen for en sådan rundfart var 35 øre for voksne. Man kunne afbryde rundfarten for senere at stige på med den

Turistbåden Ørnen på Hald Sø. (Foto i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Anløbsbro ved Hald ruin med turistbåden Alf. (Postkort fra ca. 1900 i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

samme billet. Ved alle tre anløbssteder var tidligere anlagt træbroer til at lette ombordstigningen.

For allerede i 1890 var den første turistsejlds påbegyndt på søen. Dertil var anlagt broer og anskaffet en båd. En turist skriver således det år under titlen »*Fra en rejse i Jylland*«, suppleret af *Viborg Stifts Tidende*:

Så vidt Turisten; vi føje hertil, at Farten med en fortrinlig Baad fra Bækkelund rundt om den udmærket skønne Sø kan ske til enhver Tid og vil ikke fortrydes af Nogen; der er ved forskellige Punkter både i Bøgeskoven [Inderøen] og ved Ruinen anlagt Landgangsbroer, hvorfra man kan foretage Spadsereture til Udsigtspunkterne.

Måske foregik denne sejlds med en båd, ejet eller lejet af Bækkelunds vært, restauratør Bjørn, thi i årene forud havde en båd været at finde så tæt på Hald Sø som ved Birgittelyst. Anledningen til dette forehavende skal søges i de store militærlejre ved Hald, der fandt sted hvert år fra 1868 til 1880.

Det har åbenbart været anset for mindre besværligt at fragte varer og passagerer ved at sejle fra Rindsholm Station (1863) gennem Vedsø til Birgittelyst og dermed meget tæt på den store lejr, end at køre med toget helt til Viborg for derefter at skulle fragtes ud til Hald til vogns eller til fods. Herningbanen blev først åbnet i 1906.

I hvert fald etableredes en bådrute med ladeplads ved Rindsholm. En annonce i *Viborg Stifts Tidende* fra 1869 oplyser følgende:

Den nye Hjulbåd »Marie« afgaar daglig fra Rindsholm Station efter Jernbanetogenes Ankomst til Birgithelyst (til Leiren ved Hald) og medtager Fragtgods og Passagerer.

Passagerfragten er 16 Sk. For Tour, Tour og Retour 24 Sk. pro Persona...

Restauratør Bjørns initiativ blev modtaget så positivt, at Dansk Turistforening gennem et til formålet dannet aktieselskab i 1896 lod anskaffe en lille dampbåd, kaldet *Turistbaaden Alf*. Dette fartøj, der havde plads til 15 passagerer, var fire år gammelt, bygget i England og havde tidligere sejlet på Furesøen. Aktiekapitalen var 1.500 kr. *Alf* kom til Viborg med jernbanen og blev indsat pinsedag, den 13. juni 1896. I årene derefter fortsatte *Alf* med sejladsen, og såvel anløbsbroerne som båden blev holdt i god vedligeholdelsesstand.

Fra 1911 suppleredes med en motorbåd, der angiveligt ud over trekant-ruten og udlejning til selskaber også anløb Dollerup.

Den her beskrevne sejlads ophørte med udbruddet af Første Verdenskrig, da der ikke længere kunne stilles brændstof til rådighed for lystsejlad.

Som tidligere nævnt havde Gunnar Ammitzbøl medtaget sin turbåd *Ørnen*, da han i 1921 ankom til Skytteholmen. Med denne genoptog han tursejladsen på søen ud fra de tidligere anlagte anløbsbroer.

Hjulskovlbåden Alf ved Niels Bugges Hald. (Foto 1908 i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Den nye turistbåd Svanen ved Niels Bugges Hald. (Foto 1939 i Viborg Lokalhitoriske Arkiv).

Det var meget populært at sejle med turbådene. Skoleklasser og turister, der skulle »Ud i det blå« kom med særtog til Bækkelund Station. Enkelte dage kunne der være op til 400 personer, der fik en sejltur på den smukke sø.

Ørnen, der oprindeligt var godkendt til 32 passagerer, sejlede herefter gennem mange år, indtil Skibstilsynet i 30'ernes slutning krævede antallet af passagerer reduceret til 12 personer, grundet *Ørnens* fremadskridende ælde og deraf nedsatte soliditet. Som konsekvens heraf valgte Ammitzbøl at ophøre med sin tursejlad. Hans søn Edvard, der jævnligt havde stået til rors på *Ørnen*, kom ved en tilfældighed – som udløber af en skoleudflugt til Mariager, der indbefattede en sejltur på fjorden – i snak med skipperen på Mariager Fjord, Simonsen. Da denne hørte om ophøret af *Ørnens* sejlad, så han muligheden af at komme til at sejle på Hald Sø i stedet for den urentable fart på Mariager Fjord. I løbet af vinteren 1937-38 faldt aftalerne på plads. Simonsen fik solgt sin alt for store båd og erhvervede i Silkeborg en mindre og mere velegnet, som derefter under navnet *Svanen* indsattes på Hald Sø i sommersæsonen 1938.

Ørnen blev afhændet til glarmester Sørensen i Viborg, der ombyggede den til sejlbåd og anvendte den i mange år.

Krigsudbruddet i september 1939 satte en stopper for Simonsens sejlad med *Svanen*, idet der ikke kunne skaffes benzin til en sådan »uproduktiv« virksomhed. Båden blev derfor oplagt på Skytteholmen, hvor den henlå i

alle besættelsesårene. Efter en spadseretur et af disse år fra Non Mølle til Fruerlund, hvorunder Skytteholmen passeredes, skrev H. Ballund Jensen i en ikke offentliggjort artikel således:

Paa vor Vej er vi kommen forbi den store Motorbaad, der før sejlede Turistture paa Hald Sø. Den ligger nu helt melankolsk paa sin »Bedding« og længes efter, at den Tid snart igen maa komme, da den kan blive brugt efter sin Bestemmelse.

Det skete dog ikke på Hald Sø, idet sejladsen her ikke blev genoptaget. I stedet blev *Svanen* solgt til Viborg-søerne, hvor den frem til 1973 sejlede med turister under navnet *Najaden*. I Salonsøen ud mod Randersvej havde den base ved siden af en anden tidligere turistbåd fra Hjarbæk Fjord, *Rita*, der under besættelsen var blevet ombygget til stationær kioskbåd, hvorfra solgtes billetter, is og slik.

Minkproduktion

I 1939 havde Gunnar Ammitzbøl også kastet sig over minkproduktion. Et sted i Salling købte han to tæver og en han. Tæverne døde ret hurtigt, men to andre blev indkøbt. Hermed var grunden lagt til en produktion, der også kunne aftage de fisk fra søerne, der var uegnet til konsum. Minkfarmen blev gennem årene til en udmærket forretning.

Sønnen, der som nævnt også hed Edvard, hjalp som dreng til, når garnene skulle bødes, agnes, sættes og røgtes samt andet forefaldende arbejde. Arbejdet med minken holdt han dog ikke meget af.

Fiskeri i Hald Sø og Viborg-søerne

Allerede lige efter sin konfirmation i 1938 brød Edvard Ammitzbøl op for at blive »rigtig« fisker på vestkysten, nærmere bestemt Hvide Sande, hvor han hos skipper Aksel Høj fik hyre på dennes kutter *V6*. Fra kutteren blev landet rødspætter og tunger, fanget i garn og med snurrevod.

Krigstilstanden fra 1939 og den dermed forbundne minefare fik dog Edvard til at forlade Hvide Sande og vende hjem til Skytteholmen og blive fisker hos sin far. Her kunne kutterfiskeriet opretholdes med de tildelinger af benzin, som man modtog til et samfundsvigtigt erhverv.

Ved siden af fiskeriet i Hald Sø blev der fisket brasen og skaller i Viborg-søerne og i Vedsø til stor glæde for de derværende lystfiskere, der kunne se,

at oprydningen betød bedre vækstmuligheder for de fisk, de selv ønskede at få på krogen. Igen gik en stor del af Ammitzbøls overskudsfangst til dambrugene i søens modsatte ende.

Som nævnt under salget af dambruget ved søens sydende var der under besættelsen gode indtægtsmuligheder for indlandsfiskeriet, hvor krigsforholdene satte begrænsninger for fiskeriet på det åbne hav. Men i de hårde vintre frøs søerne til. Der nævnes istykkelser på op til 17 tommer eller over 40 centimeter. For at kunne fiske under sådanne forhold anvendtes en metode, der har været ret almindelig brugt i Finland. Fra bredden og vinkelret helt ud mod midten af søen blev der med 8 til 10 meters mellemrum hugget huller gennem isen ved hjælp af isøkser. Hullernes nøjagtige afstand var bestemt af længden på en granrafte, der skubbedes under isen, og hvortil der i den ene ende var fæstnet et reb, fastgjort til et simpelt spil på bredden.

Grundet sin opdrift ville raften være presset op mod undersiden af isen og i øvrigt ligge stabilt der. Til at skubbe raften frem under isen anvendtes et jern, der i den ene ende var formet som et tagrendejern, slebet skarpt på indersiden. Med dette kunne man få fat i raften og derved skubbe den videre frem. Nået således ud til søens midte – visse steder hen ved 400 m fra bredden – drejede man vinkelret og fortsatte med at lave huller med samme mellemrum. Til denne drejning anvendte man en kraftig, gaffelformet gren, en såkaldt tveje.

250 til 300 m parallelt med ovennævnte række ud fra bredden gentog den samme procedure sig således, at der nu fremkom to rækker huller ud mod søens midte – yderst forbundet med huller på tværs. Derude, midt mellem de to rækker huggedes et hul så stort at man kunne presse et vod på 30-40 m derved.

Arbejdet med isøksen kunne godt tage to-tre dage.

De to lange tovender, der var ført frem under isen, blev nu fastgjort til voddet. Efter at det fra de to yderste huller var strakt ud, kunne man begynde at hale hjem ved hjælp af primitive spil lavet af runde træstammer fortøjet til et træ på bredden. Helt inde ved denne var ligeledes hugget hul, hvorigennem fangsten kunne bjærges. Et stort arbejde over flere dage, der ofte kun gav et meget magert udbytte, men som også en gang imellem virkelig var besværet værd. En gang var udbyttet således fem tons skaller; en mængde, man ikke lige kunne afsætte. Man udnyttede da et »naturligt« hyttefad på sydsiden af Vedsø, hvor der i en slugt med kildevand var opbygget et antal damme ved hjælp af dæmninger, anlagt i trappeform. Kildevandet og uroen fra de mange fisk hindrede, at bassinerne frøs til. Heri gik så skallerne, til de kunne eksporteres til Tyskland.

Skytteholmen. Huset brændte 20. november 1945. Maleri af Gunnar Dam (1902-80) 1943. (Privateje).

Familien flyttede i midten af fyrerne fra det gamle hus på Skytteholmen, hvor der ikke var indlagt elektricitet. Gunnars kone, Jenny, havde længe ønsket sig noget mere komfort og plads, så da det bød sig, at den ene af de to lejligheder, der var i Non Mølle, var blevet ledig, slog man til. Den sidste forpagter af møllet, møller Virkelyst, måtte opgive, da mølledriften ikke længere var rentabel.

Der havde tidligere været kontroverser mellem møllens forpagter, der havde en »fra arilds tid« hævdunden ret til ålekister ved møllen, og Ammitzbøl, der havde fiskeretten i søen. Denne ret brugte sidstnævnte til periodevis at afspærre søens indløb i kanalen til mølledammen for at holde »sine« fisk inde i søen.

Det gamle hus på Skytteholmen fik nye lejere, der uvante med petroleumsbelysning, som de var, ved et uheld fik antændt nogle køkkengardiner, hvilket medførte, at huset brændte totalt ned og aldrig siden blev genopført.

Et flystyrt i Hald Sø

En fra besættelsestiden tilbagevendende beretning om et flystyrt i Hald Sø skal lige omtales her, idet Edvard Ammitzbøl er af den helt faste overbe-

visning, at det har fundet sted, og at det i årene derefter havde kostet ham to trawl.

Historien skulle være som følger:

I den sidste del af besættelsen var der på Fliegerhorst Grove (Karup) stationeret tyske tomotorede natjagere af typen Junkers Ju88G, der i fronten var udstyret med en særlig radarantenne, der lignede et afpillet juletræ. Et sådant fly med motorproblemer nærmede sig Karup fra nordøst. Piloten erkender, at han næppe kan nå flyvepladsen, hvorefter han med hakkende motor vil forsøge en nødlanding på langs ad Hald Søes østre »ben« ved at gå ned mod denne fra Vranum med retning mod Bisballe. Flyet tager vandet omtrent mellem Ravnsbjerg og Most Mølle, knækker i to dele og synker på ca. 20 m vand. Ingen bjærges. Dagen efter møder tyske officerer op hos Gunnar Ammitzbøl og forlanger at låne hans fartøjer samt forbyder anden sejlads på søen. Efter et par dage opgives eftersøgningen med bl.a. vandkikkerter uden resultat, hvorfor vraget angiveligt fortsat befinder sig under søens overflade. På positionen har Edvard med moderne ekkolod kunne se noget, der kunne være vraget. På samme position er to trawl ødelagt af noget skarpt på bunden.

Staten erhverver Hald og dermed fiskerrettighederne i Hald Sø

Familien Ammitzbøl forlod i foråret 1948 lejligheden i Non Mølle og flyttede til et genopført, renoveret svensk træhus, der havde stået ved Hjarbæk Fjord nær Strandet Hovedgård som logi for unge mænd, der af Staten var sendt på dræningsarbejde der. Huset blev købt af Gunnar og placeret umiddelbart syd for Non Mølle, således at der fortsat var let adgang til møllekanalen og dermed Hald Sø.

Med fast adresse hos forældrene på Non Mølle var Edvard igen fra 1945 periodevis på vestkysten påmønstret forskellige kuttere. Engang i løbet af 50'erne drøftede han med sin otte år yngre bror Karl muligheden af at vende hjem, så de sammen kunne overtage forpagtningen på Hald Sø. En forpagtning, der var fortsat uændret efter statens overtagelse af Hald i forbindelse med en såkaldt værnemagersag mod den daværende ejer, Thomas C. Kristensen, der i øvrigt som et led i overtagelsen som modydelse fik Non Mølle samt 1.8 mill. kr. kontant.

Et af de mere kuriøse resultater af statens erhvervelse af Hald og dermed fiskerrettighederne i søen var, at man ville begrænse antallet af lystfiskere

og både. I 30'erne var der kun ganske få lystfiskere, men efter besættelsen voksede antallet i takt med den voksende fritid.

Alle private robåde blev nu forsynet med et blåt skilt med et registreringsnummer, der tillige tjente som gyldig hjemmel til at fiske i søen. Fra starten blev indgået en såre praktisk aftale, der fastlagde, at lystfiskerne ikke måtte lande ål og erhvervsfiskerne ingen ørreder. Alles interesser blev således tilgodeset!

Yderligere fik Edwards mor, Jenny, i den anledning »koncession« på at udleje egne joller til lystfiskere, der for én dag betalte hende 1 til 1,50 kr. for at leje en båd, men 2 kr. – som hun opkrævede – til Staten for retten til at fiske.

Nyt og bedre fiskegrej

De to brøders betingelse for at vende hjem og være kompagnoner med deres far var, at der skulle investeres i noget nyere, større og bedre grej. Eksempelvis ved at fiske med kraftigere motorer og trawl på dybere vand efter hork, der fandtes i store mængder, men som man hidtil stort set ikke havde kunnet nå med de anvendte vod.

Som følge heraf erhvervede man fra Løgstør for 6.000 kr. en lille kutter, *Bodil*, på ca. 3 tons med en 12 HK's totakts lavtryksmotor af mærket »Skagen«. Motoren startedes ved hjælp af et gløderør og gik på dieselolie. Det var en meget simpel, men yderst driftsikker maskine, der uden gear og andre mellemed trak direkte på skruen.

Med til *Bodil* hørte to gamle bomuldstrawl, der hurtigt gik i stykker, hvorefter der indkøbtes japanske »kuralon« trawl af kunstgarn, der dog ville »trække« sig i knuderne og derfor ideligt skulle bødes. Investeringen i *Bodil* var dog yderst fornuftig, idet den allerede året efter var betalt.

De forbedrede forhold efter mange års oprydning i søen betød nu, at hovedfangsten og dermed indtægten hovedsageligt baseredes på ål, der allerede omkring 1970 kostede ca. 80 kr. pr. kg. Ålene blev hovedsageligt solgt gennem fiskeriauktionen på Jegindø, der var en slags centrum for denne handel.

I ålens vandring var Hald Sø-systemet »slutstationen«, fordi vandløbssystemerne fra haven via Kattegat, Gudenåen og Nørreåen ganske simpelt endte – eller rettere begyndte – her. Ålene vil naturligt »presse på« helt op i fugtige grøfter, indtil de under ingen omstændigheder kan komme længere.

Edvard Ammitzbøl ombord på fiskekutteren Godtfred ved bådebro i Hald Sø ved Skytteholmen. (Foto 1986 i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Med *Bodil* og dens sværere grej fiskedes også enkelte gange i Vedsø og i Viborg Nørresø, men især Nørresøs beliggenhed tæt ved byen betød, at der gik meget andet end fisk i trawlet. Ofte regulært skrammel såsom cykler og barnevogne.

I begyndelsen af 60'erne havde man behov for en ny båd, hvorfor der ved Godtfred Petersens bådebyggeri på Fur blev bestilt en ny 21-fods kutter, monteret med en 22 HK's to cylindret SABB diesel-motor, kaldet »Godtfred«. Et krav til kutteren var, at den kun måtte stikke 70 cm for at kunne gå ind i kanalen ved Non Mølle, hvor virksomheden havde sin base.

Bodil blev afhændet til privat anvendelse som lystfartøj.

Broderen Karl, der tidligere var kommet til, forlod efter få år fiskeriet, idet han ikke kunne trives med de skiftende tider og svingende indtægter. En indtægt, der for medhjælpernes vedkommende normalt androg 25 % af den samlede indtægt for en given fangst.

I 1963 ophørte den 32 år gamle aftale med Viborg Fiskeriforening, og Ammitzbøl koncentrerede sig alene om Hald Sø.

Her overtog sønnen Edvard i løbet af 80'erne alene forpagtningen. Faderen Gunnar døde i 1987.

Forringede fiskeriforhold – og senere genopretning

Men frem hertil havde fiskeriet i søen i tiltagende grad været en dårlig forretning. Fra 60'erne indebar kloakudledning fra Dollerup og Skelhøje, overgødsning og andre udledninger fra landbruget samt forurening fra næringssalte i fækalierne fra dambrugenes fisk, at søen i alarmerende grad periodevis på det nærmeste blev kvalt i alger, der trivedes i den nævnte blanding og brugte al ilt.

Edvard Ammitzbøl hævder, at bunddybden i søens dybeste del alene i hans tid er ændret fra 33-34 m til de nu officielle 31 m – mest grundet slam.

Forhold, der først blev ændret, da Viborg Amt fra midten af 80'erne efterhånden opkøbte og nedlagde samtlige dambrug samt gennemførte en omlægning af kloakledningerne, der førtes til rensningsanlæggene ved Bruunshåb. Oveni suppleredes med iltning af søen fra en tank, placeret ved dens sydlige ende ved udløbet af Dollerup Møllebæk.

Det er lidt paradoksalt, at den oprensning af skidtfisk, der satte fiskeriet i gang på Hald Sø, og som medførte en udbygning af dambrugene samme sted, fordi fiskene kunne anvendes til foder, i sig selv en del år senere var medvirkende til den forurening af søen, der stoppede samme erhvervs-mæssige udnyttelse af fiskerimulighederne. Søen kunne i dambrugenes senere år ikke selv producere den nødvendige mængde foder til deres drift, hvorfor der måtte indføres fra bl.a. Nordsøen. Resultatet blev ubalance.

Edvard Ammitzbøl havde sideløbende med sit arbejde sammen med faderen og broderen Karl hver vinter fisket fra Thyborøn, hvor han selv havde en 27 fods Virksund-kutter, L933. I tiltagende omfang kom han – også om sommeren – med denne kutter til at sejle for biologer fra Ringkøbing, Nordjyllands og Viborg amter, når disse foretog farvandsundersøgelser rundt om det nordlige Jylland og ind i Limfjorden.

Begge parter var tilfredse med dette arrangement, men i 1988 ønskede miljøsekretariatet i Viborg Amt et større fartøj, som Edvard dog ikke ville investere i. Amterne indkøbte derfor i stedet eget undersøgelseskib, *Limgrim*, hvorefter man tilbød Edvard at blive fast skipper derpå. Et tilbud, han accepterede, hvorefter han afhændede sin Thyborøn-kutter til en fisker i Grenå.

I Hald Sø var *Godtfred* blevet udskiftet med en 21 fods mindre vedligeholdelseskrævende glasfiberkutter. Indtil midten af 1990'erne lå den stadig for svaj ved sin pæl ud for Skytteholmen. Desværre i voksende omfang

præget af tyverier af både fangst og redskaber. Som konsekvens heraf op-sagde Edvard sin kontrakt med Staten.

Hermed var trekvart århundredes erhvervsfiskeri i Hald Sø ophørt.

I dag færdes kun lystfiskere på og ved den smukke sø, der nu forhåbentlig er i biologisk balance, så der ikke længere er behov for den oprydning, familien Ammitzbøl gennem to generationer skabte sig et levebrød ved.

Kilder:

Teksten er støttet af erindringer fortalt af Edvard Ammitzbøl, f. 1924, Birgittelyst.

Bendixen, Poul E.: *Byens Lys*, 5, 2007.

Jensen, H. Ballund: *Halvtreds udflugter i Viborgs omegn*, 1946.

Spanggaard, Helmuth: *Viborg by og egn – før og nu*, 2, 1996-97.

Viborg Stifts Folkeblad.

Viborg Stifts Tidende.

Viborg Lokalhistoriske Arkiv: avisartikler m.m.

Jørn Kristensen, Viborg fiskeriforening.

Endvidere tak til Poul Gerstrøm Jensen, Dollerup, for sagkyndig assistance og nødvendig kritik i forløbet.

Ligeledes en tak til Forlaget Ravnsbjerg ved Erling Greve Kristensen og Birgit Aarestrup.

Jørgen Østergaard. Født 1945 i Skelhøje. Forhenværende Socialchef i Års Kommune. Har tidligere i *Fra Viborg Amt* skrevet bl.a. barn-domserindringerne *Hvad hjertet er fuldt af ...*, 2001, skoleerindringerne *Viborg Private Real-skole 1957-62*, 2002, og *Skjælhøew – Skelhøje*, 1999, og i *Fra Viborg-egnen* *Skybrud over Hald Sø-området* i 1948, 2007. Adresse: Nørdamvej 2, 9632 Møldrup.

Ål på is

Et lille – meget lille – udpluk af erindringer fra tredive år som ålestanger på Viborg Nørresø

*Tilegnet Kristen Østergård Jensen
med tak for hjælp en februar dag
på Nørresø, da jeg havde fået
mit ålejern hugget fast i
roklubbens forbandede stålwire.*

December 1991.

Vinterglæder

Det begyndte, som så meget andet, i drengårene.

Jeg færdedes dengang om vinteren meget på en lille dam i Engelsborg. Det foregik jo med glidebaner og senere med skøjter, som far havde foræret mig – han havde købt dem til rimelig pris hos en marskandiser i Viborg.

Efterhånden blev dammen i Engelsborg for lille, og vi søgte så mod Viborg-søerne. Dengang var der skøjtebane ved det nu – desværre – nedrevne Brohus, altså på Søndersø. Der tilbragte jeg mange dejlige timer, men samtidig vidste jeg, at min far gik på Nørresø og stangede ål, så der blev jo af og til en afstikker over til »den gamle«, og så hændte det, at jeg kunne få lov at hugge et par huller for ham. Det var en stor ting for en dreng, som havde ålestangerlysten i sig. Når far så skulle have sin mellemmad og termokaffe, fik jeg lov til at bruge hans grej og havde selvfølgelig fået at vide, hvordan det skulle foregå. Far havde sagt til mig, at hvis jeg mærkede noget, skulle ålestagen have et ekstra tryk nedad for at sætte ålen fast i jernet, og derefter løsnes med små bevægelser for at få ålen fri af dyn-det.

Det med at mærke noget kneb nok lidt i begyndelsen, men en dag sagde jeg til far, at jeg kunne mærke, at jeg havde ramt noget. Far siger så, at det skulle sættes fast og løsnes stille og roligt. Det gjorde jeg, og jeg tror aldrig,

at et ålejern er blevet trukket så hurtigt op, efter det var løsnet. Det var en ål på knapt et pund.

Jeg tror, at jeg på denne dag var den stolteste dreng i Viborg.

En ung ålestanger

Fars kommentar var som følger:

Ja Bjarne, nu bliver jeg vel nødt til at rigge noget grej sammen til dig, for du skal vel være ålestanger nu.

Så blev skøjterne skiftet ud med nogle solide brodder i bunden af et par træskostøvler, og jeg blev udstyret med ålejern, isøkse og slæde, vær's`go!

Derefter måtte vi have fat i bedstemor, for der skulle jo også strikkes stangvanter. Bedstemor var temmelig skrap til det, hun brugte garn som bestod af halvt fåreuld og halvt hundehår. Denne blanding bevirkede, at vanterne ikke »valkede«, det vil sige, at de ikke blev stive og hårde, som ren uld vil blive det. Der levede dengang på Fur nogle gamle koner, som kunne lave endnu bedre stangvanter. De kunne selv både karte og spinde, og de brugte halvt uld og halvt menneskehår – menneskehåret fik de hos

Ålejern, af form som en savlyster med tænder, der kunne fastholde ålen. I midten tungen, i siderne kæben.

Ålestangerhul behørigt afmærket i tøvejr. (Foto Georg Pe i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

frisøren, når de unge piger ikke syntes, det var moderne mere med lange fletninger. Kunne man få fat på et sådan par vanter, havde man vanter for livet, men vi klarede os med hundehårene.

Så var grejet i orden, og nu skulle der virkelig stanges ål.

Iskvaliteter og ålestangning

Det første, der kræves, er respekt for og kendskab til isen. Det kunne man bedst lære ved at lytte til de gamle ålestangere, som jo havde forstand på de dele. Far sagde ofte til mig, at 1½ tomme nyis i januar var meget sikrere end 12 tommer »rådden« is i marts, og det er jo så sandt, som det er sagt, når man kender noget til is. Det er ikke isens tykkelse, men beskaffenheden, som gælder. Jeg har gået på nyis så tynd, at man til sidst stod i en hel sø omkring stanghullet, fordi man tyngede isen ned. Det betød ikke noget, for nyis i frostvejr er utrolig sej og stærk.

Nyis eller blankis var noget for sig, det var, som om man gik på vandet, og så var der mulighed for at stange efter »kobbelt«. At stange efter kobbel var noget specielt. Desværre nåede jeg ikke at lære det rigtigt, men nogle af de gamle ålestangere kunne det til fuldkommenhed.

Et ålekobbelt viser sig ved, at der under isen ligger en række luftblærer. Det er luft, som ålen afgiver fra sin svømmeblære, efterhånden som lufttryk-

Afmærkede ålestangerhuller på Viborg Nørresø. Det forreste er frosset til igen og senere tildækket, hvilket viser, hvor vigtigt det er med afmærkningen. (Foto Georg Pe i Viborg Lokalhistoriske Arkiv)

ket falder. Den sidste luftblære i rækken skal være »levende«, det vil sige, når man med øksen banker på isen, skal luftblæren kunne bevæge sig. Hvis den ikke bevæger sig, altså er frosset fast, er kobbelen for gammelt, og ålen er væk.

Et godt »kobbelen«

Imidlertid kan et godt kobbelen snyde selv en dreven ålestanger. Jeg så en gang en ålestanger, som fandt et godt kobbelen i den nordlige ende af søen. Han mærkede kobbelen op på isen, som man skal, han huggede hul, fik stagen i lod og stødte til og fik jernet sat eftertrykkeligt fast i rælingen af en robåd, som lå på bunden. Det var træværket i båden, som havde afgivet kobbelen!

Kobbelenstangning var som regel en ret kortvarig affære, for når isen blev »blind«, det vil sige uklar på grund af skiftende frost og tøj, eller, som det oftest skete, der kom et lag sne, så var det slut, og vi måtte i gang med blindstangning eller trælstangning, som det kaldtes. Man huggede et hul, rundt eller trekantet, og stangede så i blinde ud i alle retninger fra hullet. Så var det med at have »fornemmeren« i orden, for man kunne jo ikke vide, om der lå ål på det sted.

Det med at mærke, når man ramte en ål, var noget, som mange mennesker, der kom på isen, ikke kunne forstå, for vi stod jo trods alt med 24

Ålestangning på Viborg Nørresø i 1950'erne. Man ser den flere meter lange stæge. (Foto Georg Pe i Viborg Lokalhitoriske Arkiv).

alen tømmer – ca.15 m – men fakta var jo, at man kunne mærke noget så småt som en ganske tynd kvist eller et stykke tagrør, når vi stangede på det »bløde«.

Forurening i søerne

Nu var det jo ikke udelukkende ål, som lå på bunden af søen, utallige forskellige ting er i årenes løb hentet op ved hjælp af et ålejern. Det var alt fra brugte præservativer til gulvtæpper, springmadrasser, ribsbuske, fiskegrej, gamle cykelstel og ankertove – som kunne snyde gevaldigt, når man ramte disse ting. Jeg har sågar set en plæneklipper blive hentet op. Det var noget af et syn at se en ålestanger stå ved sit stanghul med en plæneklipper ved siden af sig.

Apropos præservativer faldt der en sjov bemærkning fra en ålestanger fra Ørum, da han første gang fik et præservativ i ålejernet:

Nu kan jeg bedre forstå, at der ikke er så mange ål, men hvem har lært dem at bruge sådan noget skidt.

Jeg var selv ude for en ubehagelig episode, hvad angår det at hente noget op fra bunden. Jeg stangede den dag ud for »Granada« ved Nørresøs østbred og ramte noget, der godt kunne føles som en ål. Jeg gættede på et langt ankertov eller noget lignende, men da jeg fik det op i stanghullet, viste det sig at være en hund. En stor sort labrador. Jeg havde ramt den i halen, derfor fornemmelsen af, at det var ål. Jeg fik med forsigtighed jernet fri og lod hunden gå til bunds igen, og flyttede så over i den anden side af søen for at stange videre.

Jeg fik senere en forklaring på hundens tilstedeværelse på bunden af søen. En mand fra Nørresøvej kom ud og fortalte, at hans labrador en uges tid før var løbet ud på meget tynd is på jagt efter måger og var gået igennem og ikke selv kunne komme op.

Folk falder igennem isen

Nu var det jo ikke alene hunde, som faldt igennem isen. Jeg har i min tid på Nørresø set en del mennesker falde i. Det var som oftest mennesker, der trods advarsler fra ålestangerne og uden kendskab til isen vovede sig ud. Gang på gang advarede vi disse mennesker, når isen ikke var for god, enten for tynd eller rådden, og fik mange gange det svar, at det ikke var noget, som ragede os, men når de så sad med kun hovedet over iskanten, var det jo alligevel os, de måtte sætte deres lid til for at komme op igen.

Heldigvis oplevede jeg aldrig en drukneulykke af den årsag.

En dag stod vi lidt nord for Kærvænget. Pludselig lød der et råb fra en ung mand, som var gået baglæns og faldet i et stanghul på aldeles sikker og stærk is. Der gik panik i fyren, og han råbte: »Jeg drukner, jeg drukner«. »Gu gør du ej« sagde en gammel ålestanger, som dengang boede i Solgården »du har jo ikke engang haft hovedet under endnu«. Han gik selvfølgelig hen og halede den nødstedte op og fortsatte så med at stange ål, som om intet var hændt.

Gamle murer Overgaard, som var lidt af et hidsigt gemyt, for at sige det mildt, var på vej ind efter en dags ålestangning på rådden is i marts måned. Nu kan det være vanskeligt at komme ud, når isen er rådden, den tør jo

først inde ved land, men det kan være endnu vanskeligere at komme ind igen, isen er jo ikke blevet bedre i dagens løb.

Overgaard faldt igennem. Det gjorde jo ikke humøret bedre, og helt galt blev det, da han ikke selv kunne komme op igen og måtte til at råbe om hjælp. En mand, som gik inde på Erik Menvedsvej, hørte råbet og ilede ned til søen. Han blev forskrækket, da han så en mand sidde i isen et stykke uden for badebroen.

I sin befippelse råber han ud til Overgaard: »*Er du faldet i?*«

Det var vistnok det, man kalder dråben, der får bægeret til at flyde over.

Faldet i, skreg Overgaard ude fra isen, *jamen for fanden da mand, tror du, jeg bor her?*

Ved hjælp af en stige og andet grej blev Overgaard reddet i land og slap med en våd trøje.

Ålestangere gennem tiden

Igennem årene traf jeg mange ålestangere på søen. Jeg husker navnene på mange af dem, men endnu flere har jeg glemt navnet på, eller jeg har aldrig kendt det, men jeg kan stadig se de fleste for mig.

Ålestangerne var næsten alle fra samme sociale lag, det var arbejdere, aldersrentenydere, invalidepensionister, arbejdsløse eller, som mig selv dengang, bydreng eller lærling. Når isen var god og stærk, fik vi mange gange besøg af nogle af byens honoratiores, enkelte af dem var meget interesseret i ålestangning, og jeg ved, at nogle af dem gerne ville prøve det selv, men i snobberiets navn kunne det jo ikke gå an. Grosserer X kunne ikke møde op i Odd-Fellow logen i kjole og hvidt om aftenen, hvis han om formiddagen havde stået på Nørresø og stanget ål sammen med »Peter Brohus« og »Store Anton«.

De fleste ålestangere kom fra selve Viborg, men der kom også folk fra både Ørum, Engelsborg, Loldrup, Bruunshåb og Asmild.

Jeg misundte ofte de ålestangere, som boede tæt ved søen, for når man havde stået på søen med ti tommer stærk is og ankeldyb sne en hel dag, kunne cykelturen til Engelsborg godt være en sej omgang.

Af de nærmest boende mindes jeg folk fra Sankt Ibs Gade – det var murer Overgaard, Thomas Post – som for øvrigt tog den største ål, jeg har set på søen, den vejede fire pund – det var Robert Lange (død i skrivende stund) og Svend Hvidberg.

Gartner Robert Lange stanger ål på Viborg Nørresø. (Foto i Viborg Lokalhistoriske Arkiv).

Fra Gefionsvej var det Alfred Pedersen, »Bette Alfred« eller »Myreslugeren«, som vi kaldte ham, vistnok med hentydning til hans temmelig lange næse. Han havde kun 100 m til søen. Alfred var en meget dreven, men temperamentsfuld ålestanger, hans grej var altid i perfekt orden.

Ud for Kærvænget ramlede han en dag i et gammelt cykelstel, og så var temperamentet i kog. Han fik det fri af dyndet, men måtte hugge hullet større, for at få det op på isen. Med en kraftanstrengelse slyngede han cykelstellet ind mod land, alt imens han udstødte nogle brøl, som jeg tror kunne høres helt til Overlund. Alfred havde selvfølgelig værktøj med, og fik snart ålejernet rettet op og filet igen.

Af andre nærboende husker jeg Mogens Krogh, Vilhelm Christensen og hans søn Ejvild, habile ålestangere, som boede på Bragesvej.

Til de mest trofaste ålestangere hører Aage og Peter, »Brødrene Olsen«. De to har hentet utroligt mange ål op fra bunden af Nørresø i årenes løb. For øvrigt har jeg også set Aage hente en seks pundes karpe op med ålejernet.

Så var der »Bette Ejnar«, han var absolut specialist i at stange på »sandet«. Her kunne gøres gode fangster, når ålene i tøbrudstiden trak ind fra dyndet for at gnide det tykke lag vinterslim af sig i sandet. Jeg har aldrig brugt det, for mit grej passede ikke til det, ålejernet skal have meget korte flæner.

Holger Thisted med ålejern, der er sammensat af to savbystre. (Foto i Viborg Lokalhitoriske Arkiv).

Førnævnte Alfred stangede aldrig på sandet, for som han udtrykte det: *»Jeg vil fanden raspemig ikke have bakkeål«*. Han holdt sig til det bløde, hvor det også var nemmere at mærke en ål, og det tog heller ikke så hårdt på grejet.

Fra Overlund kom Marinus, en gammel teglbrænder, hvis stanghuller vi altid kunne kende. Han brugte meget snus, og rundt om stanghullet lå en hel krans af sorte spytklatter.

Fra Loldrup husker jeg Holger Andersen, Julius Krogh og Helge, plus flere andre, som jeg ikke husker navnene på. De stangede efter kobbel på Loldrup Sø, men når den blev blind, flyttede de til Nørresø for at trælstange. Holger Andersen og Helge reddede engang tjener Meldgaard, da han var gået igennem rådden is i den nordlige ende af søen.

Efter den vandgang, hvor han så igen stod på fast is med blodet drivende fra hænderne, efter at han ved hjælp af to ålestager var blevet slæbt op, svor han, at han aldrig mere ville på søen, og vi så ham heller ikke mere.

Fra søndre bydel kom der også ålestangere. Jeg husker blandt andre Karl Jensen, hans bror Anton – »Store Anton« – bager Bode, Schönberg og flere. De stangede oprindeligt på Søndersø, men kom på Nørresø, da Søndersø efterhånden var blevet så hårdt belastet af forurening, at for ek-

sempel kobbelstangning blev umulig på grund af de store mængder gas, som bunden afgav.

En enkelt mere skal også nævnes her, det var »Sønderjyden«, Nicolaj Boisen, en markant person, hvis lune og humør altid var i top, uanset vejr og vind, og uanset om han fangede ål eller ej.

Endnu en ung ålestanger – og en epokes afslutning

Årene gik, og en skønne dag var det mig, der stod på Nørresø som »den gamle«, og min søn Lars på 13-14 år kom ud til mig og fik lov at hugge et par huller for mig, selvfølgelig med besked om at få stroppen på økseskaftet omkring håndleddet, for en isøkse, som smutter, er næsten umulig at finde igen med ålejernet, den står jo lodret på bunden.

Første gang Lars var med, affødte det følgende bemærkning fra Jens Eriksen, som boede i Sjællandsgade:

Hva er det for en kæl do hår mej i daw, han ska kanskiesens vær professionel ålestanger, nær han grower lidt bejjer te!

Jens Eriksen kom fra Vammen og havde i mange år stanget ål på Tjele Langsø, men var flyttet til Viborg og stangede nu ål på Nørresø.

Lars havde lysten i sig, og jeg kunne jo kun reagere på én måde:

Ja, Lars, nu bliver jeg vel nødt til at rigge noget sammen til dig, for du skal vel være ålestanger nu.

Lars blev udstyret med det nødvendige grej, og så var tredje generation i gang på Nørresø.

Jeg tror, Lars var den sidste af de helt unge, som kom i gang med ålestangning på Nørresø. De unge havde vel fået andre interesser, men det væsentlige var nok, at der blev færre og færre ål at fange – og mangel på frostvintre. Om det skyldtes tiltagende forurening af søen eller svigtende opgang af glasål eller en kombination af begge dele, skal jeg lade være usagt.

Så skete det, som satte punktum for min karriere som ålestanger.

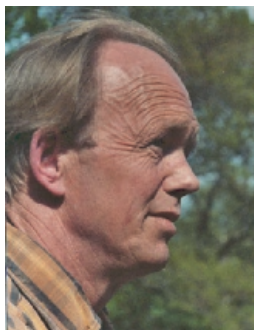
Det, som ålestangerne igennem hundreder af år selv havde kunnet finde ud af, nemlig isens bæredygtighed, blev nu overtaget af politiet. Man

henviste til en politivedtægt, som jeg ikke kender indholdet af, men den er højst sandsynligt skrevet af nogle juridiske embedsmænd, hvis eneste kendskab til is strækker sig til den is, som de har i deres whiskyglas.

En stille tindrende klar vinterdag, hvor søen og det omliggende landskab var dækket af sne, var – trods byens nærhed – en naturoplevelse, som ikke lader sig beskrive, men når der på begge sider af søen holdt en politibil med blå blink, sirener og højttalere, var det mere, end jeg kunne bære. Jeg skilte mit grej ad, pudsede ålejern og isøkse pænt af – som man for øvrigt altid skal efter en endt sæson – og hængte det op på væggen, hvor det nu minder mig om utrolig mange dejlige timer på Viborg Nørresø.

En epoke var slut.

Artiklen er formidlet af Jørn Kristensen, Viborg.

Bjarne Vendelbo. Født 1931 i Viborg, død 2002. Medstifter af Hald Søes Bådelaug og aktiv i arbejdet med at forbedre forholdene i og ved Hald Sø. Han var en meget vidende naturkender.

Årsberetning for 2010

Året 2010 har for samfundet været et meget atypisk år.

Allerede i 2008 blev vi bedt om at deltage i Viborg Kommunes fejring af stiftets 950-års jubilæum. Vores del bestod indledningsvis i at være tovholder i en af kommunen nedsat arbejdsgruppe for litteratur og foredrag.

Der skulle udarbejdes forslag til disse ting samt indsendes budget, idet kommunen ville støtte økonomisk op om tiltagene.

Arbejdsgruppen fremsendte forslag om en særlig bog med pænt udstyr og temaer, der relaterede til samspillet mellem byen og stiftet over de 950 år. Dertil kom forslag til et antal foredrag.

Imidlertid kunne kommunen ikke leve op til arbejdsgruppens ønsker, hvorfor vi i bestyrelsen valgte at sammenkoble samfundets egen årbog med jubilæumsbogen samt anmode en del af forfatterne om at holde foredrag over de beskrevne temaer. Jubilæumsbogen med tilhørende foredrag blev derfor alene Samfundets ansvar og risiko.

Vi mener, at det både lykkedes at få en meget smuk og læseværdig bog samt nogle gode foredrag i sæsonen, hvilket jeg kommer tilbage til. Vi var også godt tilfredse med, at det på falderebet lykkedes at få mulighed for at indlægge en CD med det spektakulære multimedieshow på Gammel Torv.

Uanset den noget kringlede vej bidrog Viborg Kommune med et vægtigt beløb, uden hvilket det ikke havde været muligt at lave denne flotte bog. Derfor skal der lyde en tak til kommunen.

Fra Boghandler Børge Nielsen og Hustrus Fond søgtes ligeledes om tilskud, der primært vil blive anvendt fremadrettet til et ajourført register. Arbejdet er gået i gang. Også til denne fond skal lyde en tak.

I forbindelse med middelalderarrangementet og Bisp Gunnarspillet i maj måned gjorde samfundet – på trods af elendigt vejr – et fremstød for at skaffe nye medlemmer, hvilket lykkedes over al forventning, idet ca. 60 er kommet til siden.

På den ny nationale flagdag den 5. september var samfundet inviteret til at deltage i afsløringen af mindestenen på plænen ved kongehyldningsmonumentet.

Stiftet viste interesse i at kunne udgive vores jubilæumsbog i netop 2010, hvis prisen kunne blive fornuftig. Da der i givet fald ville blive tale om et meget stort oplag, forhandlede en særdeles favorabel trykkepris på

plads. Desværre meldte stiftet fra i sidste øjeblik. Vi havde gerne set bogen få en større udbredelse.

Bogen har også haft en vis succes i løssalg, hvor den til en pris af 275,- kr. er solgt i hen ved 200 eksemplarer – og i øvrigt stadig kan fås hos de lokale boghandlere.

Grundet bogens vægt måtte portoudgifterne ved udsendelse frygtes. Kassereren har derfor været særlig glad for at ca. 75 medlemmer selv afhentede bogen ved præsentationen. Men mest glæde vakte det, at såvel bestyrelsesmedlemmer som frivillige tilbød at uddele bogen lokalt. En stor tak skal lyde herfor. Vi kunne finde på at gentage denne fremgangsmåde næste gang.

For yderligere at nedbringe vores udgifter, udsendes aktivitetsprogrammet fremover kun én gang årligt sammen med årbogen. Så gem det. Det dækker et kalenderår. Det har en flot forside – lige til opslagstavlen.

Grundet stram kommunal økonomi er det samlede beløb, Kulturelt Samråd har til rådighed, blevet beskåret. Historisk Samfund skal derfor ikke forvente tilskud i samme omfang – om noget – til vores foredrag. Siden oprettelsen af storkommunen har vi ikke fra samrådet modtaget støtte til bogudgivelsen. En sådan skal søges fra gang til gang i Kulturudvalget.

Grundet en fornuftig økonomiudvikling i 2010, netop med store kommunale tilskud til jubilæumsbog og de tilknyttede foredrag, har vi valgt ikke at ansøge om tilskud i 2011.

Vi har de senere år tilstræbt at lave nogle af vores arrangementer i fællesskab med andre arrangører, hvorved vi dels har kunnet nedbringe udgifterne, dels haft mulighed for at komme rundt i vores område. En sådan fremgangsmåde vil vi gerne fortsætte med, men vi løber ind i det problem, at nogle foreninger opkræver entre, hvilket vi hidtil ikke har gjort – og ikke tænker os at gøre – idet vi finder, at det skal dækkes af kontingentet. For i givet fald at kunne adskille deltagerne, overvejer vi at indføre medlemskort. Der er fordele og ulemper herved. Kassereren vil sige lidt mere herom og eventuelt få tilkendegivelser til ideen.

I øvrigt bød året på temaer – hvortil der efter aftale med kommunen var gratis adgang for alle – omkring 950-års jubilæet, startende i januar med seniorforsker Michael Geltings vurdering i Asmild Kirke af, hvorfor kong Svend Estridsen overhovedet ønskede flere stifter, og hvorfor Viborg blev ét af stederne.

Efter generalforsamlingen i februar på Stiftsmuseet fortalte museumschef Henning Ringgaard Lauridsen om Viborgs brande. Efter foredraget var der lejlighed til at bese museets nye »brandmaskine«, der med moderne teknik viser forløbet og omfanget af den store brand i 1726.

Lektor Carsten Bach-Nielsen holdt i marts på Hald Hovedgård et levende foredrag om Reformationen og dens forudsætninger og om, at Viborg allerede i 1529 havde skiftet til Luthersk reformert tankegang – syv år før det officielt fandt sted i hele landet.

Maj var – som titl. nævnt – optaget af middelaldermarked, bisp Gunnarspil, multimedie-show og andre festligheder.

Men igen i juni bød Historisk Samfund på et tilløbsstykke, da museumsinspektør Jesper Hjermind viste ca. 100 personer rundt i middelalderbyen for at påvise placeringen af de mange kirkelige institutioner, hvis benævnelser fortsat præger byens torve- og gadenavne.

Efterårssæsonen åbnede i september på en blæsende dag ved Løvelbro, hvor en stenbro allerede i middelalderen førte Viborg-Ålborgvejen over Skals Å. Mange mennesker havde fundet vej til Bistroyen, hvor arkivar Steffen Elmer Jørgensen fortalte om veje til Viborg gennem tiderne.

Det blev også en fin aften, da museumsinspektør Henrik Gjøde Nielsen i oktober i Domsognets sognegård berettede om stiftets præster og deres forskellige forhold til besættelsesmagten i perioden 1940-45 samt til retsopgøret derefter.

Biskop Karsten Nissen havde forladt sit eget område, da han senere i oktober holdt foredrag om »andre trosretninger« i stiftet. Foredraget blev afholdt i den nye katolske kirke i Sankt Leonis Gade. De mange fremmødte fik et grundigt indblik i forskellige religioner og deres vilkår og betydning.

Som vanligt sluttede året med præsentation af årbogen i november. I år den særlige jubilæumsbog, hvis tilblivelse, jeg indledningsvis berettede om.

I det hele taget glæder Samfundet sig over den store tilslutning, vores arrangementer i 2010 har haft, den ros, vores jubilæumsbog har fået, og de mange nye medlemmer, der er kommet til.

Historisk samfund har haft et godt år, indholdsmæssigt, medlemsmæssigt og økonomisk.

Vi håber det kan fortsætte, når det igen bliver hverdag.

Sluttelig vil jeg rette en tak til bestyrelsen for deltagelse, arbejde og diskussioner i årets løb.

Årsregnskab for 2010

Resultatopgørelse 1. januar–31. december 2010

Indtægter:	2010	2009
Kontingenter: 323 medlemmer à kr. 200	64.600	4.000
Tilskud, Kulturelt Samråd,	7.500	14.500
Tilskud, Viborg Kommune	162.000	0
Tilskud årbog, Kulturudvalget	0	10.000
Bogsalg	30.417	5.892
Renter	0	35
Børge Nielsens Fond	20.000	0
I alt	284.517	74.427

Udgifter		
Trykning og redaktion af årbog	78.834	51.381
Honorarer, årbog	45.000	0
Trykning af program og foldere	9.156	3.856
Annoncering	3.900	600
Porto, årbog	11.297	13.606
Foredrag, møder, administration	14.993	3.380
Kontingent, DHF	2.200	2.200
Bankgebyrer	80	95
I alt	165.460	85.118

Resultat kr. 119.057 overføres til status

Balance pr. 31. december 2010

Aktiver

Indestående på konto 7831 146232-5	kr. 52.442
Pengekasse	kr. 531
Aktiver i alt	kr. 152.973

Passiver

Egenkapital, saldo primo 2010	kr. 33.916
Overført fra resultatopgørelse	kr. 119.057
Passiver i alt	kr. 52.973

Viborg, den 14. februar 2011.

Karen Elisabeth Stub, kasserer.

Viborg, den 21. februar 2011

Undertegnede har dags dato revideret regnskabet for året 2010.

Kassebeholdningen er til stede og svarer til de foreviste bilag.

Henning Ringgaard Lauridsen

Jens Frydendal

